

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

UDGIVET AF
STATENS ARKIVER

NR. 3, 22. ÅRG. 2005

TIL FÆLLES BEDSTE

CHRISTIAN BIRCH

FRA TRINITATIS KIRKES
KRYPT TIL ASSISTENS KIRKEGÅRD

KATEKETEN OG LANDSBYTOSSEN

STATENS ARKIVER

SIDEN SAXO

Magasin for
dansk historie

Nr. 3
22. årgang 2005

Distributør:
Syddansk Universitetsforlag

Redaktører:
Ole Magnus Mølbak Andersen (ansv.)
Lars B. Struwe

Redaktionspanel:
Poul Olsen
Steen Ousager

Layout:
Anne Charlotte Mouret, UniSats

Tryk: Narayana Press

ISSN: 01 09 6028

Abonnement:
Tegnes ved henvendelse til
Syddansk Universitetsforlag,
Campusvej 55, 5230 Odense M,
Tlf. 66 15 7999,
www.universitypress.dk

Gironr.: 8042020

Årgang 2005 kr. 175. Løssalg pr. nr.
ved forsendelse kr. 60. Udlands-abon-
nement årgang 2004: Kr. 200.

Distribution:
Magasinpostkontoret. Adresseæ-
ndring meldes på tlf. 66 15 79 99.

Siden Saxo udkommer 4 gange årligt.

Forside:
Harald Lindow nr. to fra venstre.
Fra Arktisk Instituts fotoarkiv.

© Copyright:
Siden Saxo 2005

INDHOLD

TIL FÆLLES BEDSTE
– Landbruget under den tyske
besættelse 1940-1945
MOGENS ROSTGAARD NISSEN

4

CHRISTIAN BIRCH
– Den korrupte konferensråd
METTE FRISK JENSEN

16

FRA TRINITATIS KIRKES KRYPT TIL
ASSISTENS KIRKEGÅRD
– Det sidste hvilested for byens borgerskab
JAKOB SEERUP

26

KATEKETEN OG LANDSBYTOSSEN
– Fra et nordgrønlandsk udsted under
Første Verdenskrig
ANNETTE ØSTERGAARD SCHULTZ

36

BOGNYT

46

SPØRGEKASSEN

48

At fjerne myter og fortælle Historien

Historie og myter er to tæt forbundne ting. I ældre tid var der ikke den store skelnen mellem myter og historie, og sagnkongerne, som vi kalder dem i dag, indgik i historiefortællingen. Myterne var en del af historien, men langsomt begyndte en erkendelse af, at noget var myter og andet historie. Imidlertid bibeholdt myterne en plads, hvor de kunne forklare det uforklarlige, hvad der var sket før de skriftlige kilder og de arkæologiske udgravninger. Samtidig bygger de fleste myter på en god historie, der er spændende at høre eller læse.

Imidlertid blev myter også bibeholdt til at forklare det, vi rent faktisk har kilder til at forklare. Og i visse tilfælde opstod der myter – fordi de kunne forklare det uforklarlige, eller det, man ikke ville erkende med en bedre historie end Historien.

Mange kender historien eller rettere myten om, at Christian 2. gik i cirkler om et rundt bord under sit fangenskab på Sønderborg Slot. Han sled faktisk en rille ned i bordet med sin tommeltot – ifølge myten. Der er næppe noget hold i denne myte, men den giver et melodramatisk billede af Christian 2.s frustrationer i sine mange år som fange.

Når man på Gammel Estrup får fortalt, at den unge greve Christen Scheel (1743-1771) skulle være blevet forgiftet, mens han var dansk gesandt ved det russiske hof, er det en rigtig god historie, der forklarer hans unge død. Men russerne var danskernes allierede, og de havde lånt danske søofficerer og matroser, for at den russiske flåde overhovedet skulle kunne fungere. Russerne havde med andre ord ikke det, der ligner ønsker om at få et dårligt forhold til Danmark. Mere tænkeligt er det, at han døde af blindtarmsbetændelse, som så mange andre før og efter ham. Det er en sygdom, som udvikler sig hurtigt, og som kan minde om forgiftninger – med ondt i maven og pludselig død som resultat.

Særligt synes militære nederlag at tiltrække sig myter. Det være sig det tyske nederlag i 1918, som leverede en

dolkestødsmyte om, at de tyske soldater var på nippet til at vinde, men at politikerne svigtede dem. I Danmark mener mange, at vi var lige ved at vinde Slaget på Reden 1801, og en del har i tidens løb ment, at man fra den danske regerings side måtte have overgivet Danmark til tyskerne inden 9. april. Disse myter forklarer det svært forklarlige, hvorved man undgår at se realiteterne i øjnene.

I Siden Saxo vil vi gerne være med til at fjerne myter og fortælle Historien. Vi håber, at alle historierne er godt fortalt, og vi kan garantere, at de bygger på originalt kilde-materiale fra danske og udenlandske arkiver. Tættere kommer man ikke på Historien. God læselyst!

Ole Magnus Mølbak Andersen & Lars Bangert Struwe,
redaktører

Præmienyt

Siden Saxo gennemførte i september en brugerundersøgelse blandt en tilfældig udvalgt del af abonnenterne. Vi fik en udsædvanlig høj svarprocent (næsten 50%), og redaktionen takker for de mange besvarelser, som vil blive brugt i det videre arbejde.

Som en lille tak for ulejligheden har vi trukket tre vindere blandt besvarelserne, som modtager en vingave med posten. De heldige er:

- Bo Jessen (4690 Haslev)
- Palle Taarnberg (1364 København K)
- Finn Arvo Ørsholm (2730 Herlev)

Redaktionen ønsker tillykke.

TIL FÆLLES BEDSTE

— *Landbruget under den
tyske besættelse
1940-1945*

Samarbejdet mellem de danske myndigheder, landbrugets organisationer og den tyske besættelsesmagt havde afgørende betydning både for omfanget af fødevarerleverancer og for den generelle besættelsespolitik i Danmark under Anden Verdenskrig. Landbruget udgjorde kernen i den økonomiske kollaboration, og den fælles interesse i landbrugsproduktionen havde væsentlig indflydelse på, at Danmark var et så udpræget særtilfælde blandt alle tyskbesatte lande.

MOGENS ROSTGAARD NISSEN

De fleste, som har set tv-serien Matador, vil kunne huske afsnittet, hvor grisehandler Larsen bliver sat i fængsel. Tyske soldater finder nogle billeder af Hitler på Larsens das, og denne latterliggørelse kan soldaterne ikke leve med. Derfor tager de Buster Larsen, som spiller grisehandleren, med på ladet, da de tager af sted. Det sker, efter at soldaterne har forsøgt at købe svin sort hos grisehandlerens hustru, men Lilly Broberg, der spiller fru Larsen, står fast og nægter. Efter at Larsen er blevet buret inde, går det snart over i kortspil og hyggeligt samvær med de øvrige indsatte og arrestforvareren. Fru Larsen kommer dagligt med rigelige forsyninger af kød og flæsk, og den glade handelsmand lider bestemt ingen nød under sit fængselsophold. I et andet af seriens afsnit leverer grisehandleren en halv gris til bankdirektor Varnæs, mens der lobende under krigen bliver sendt fødevarer til familien Skjern. Samtidig er der smalhals i Korsbæks arbejderhjem, men uden at der er nogen der sulter.

Matador har haft stor betydning for flere generationers historieopfattelse af forholdene i Danmark i 1930'erne og under besættelsen. Historikere, der beskæftiger sig med den periode, er således oppe mod nogle meget fasttomrede opfattelser af, hvordan forholdene var. Uden at være direkte misvisende må fremstillingen i serien betegnes som stærkt forenklet. Det er f.eks. stærkt tvivlsomt, om Larsen i virkeligheden ville >

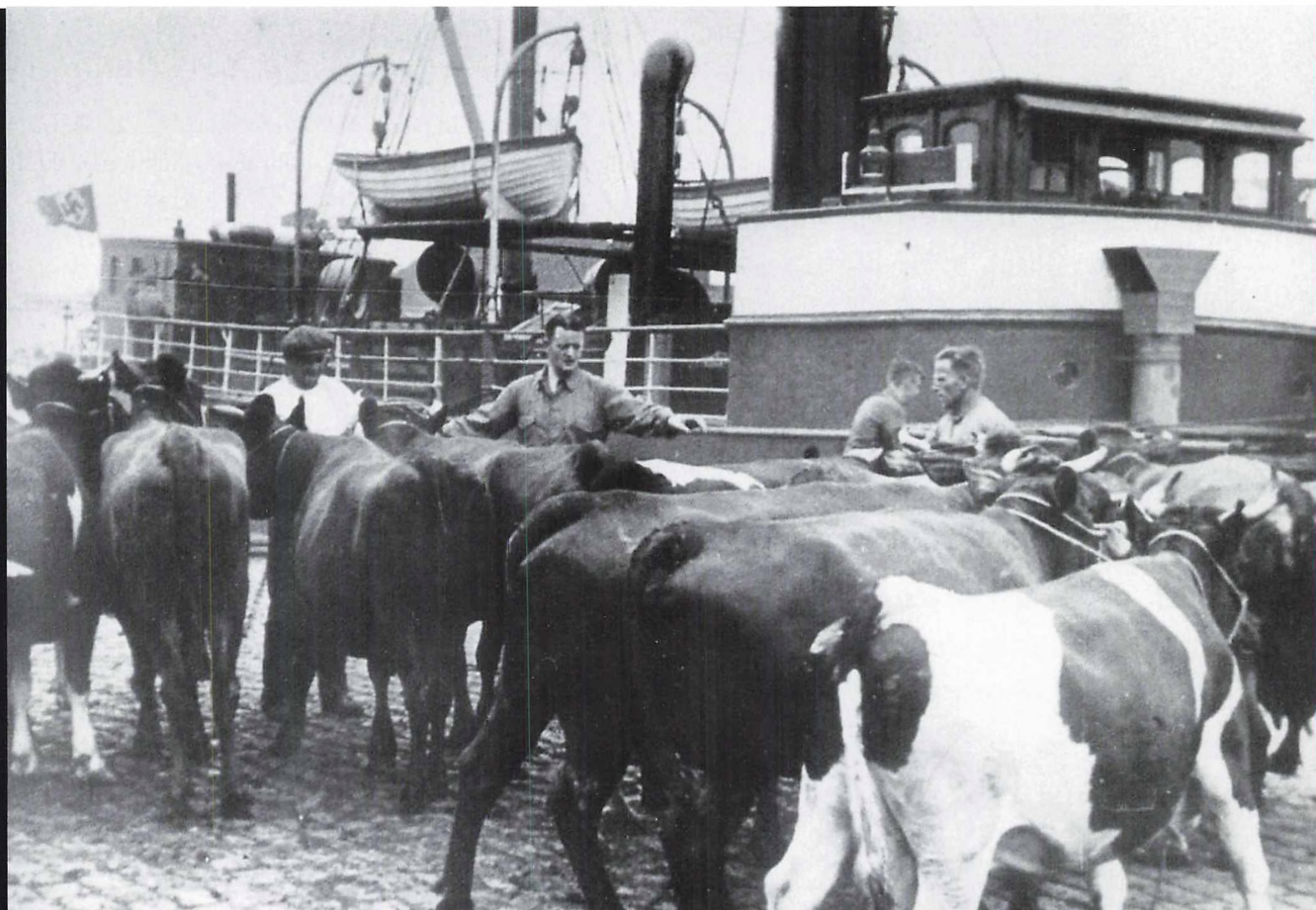
- > have oplevet fængselsopholdet som lidt af en ferie, og han ville i hvert fald have følt situationen som yderst kritisk for sin personlige sikkerhed. Det er også mere end tvivlsomt, om det i virkeligheden ville have været muligt at bringe fødevarer til en indsats. Når det er sagt, må det samtidig konstateres, at seriens beskrivelse af landbruget og fødevarsituationen i Danmark under krigen faktisk svarer nogenlunde til de faktiske forhold.

Skal Danmark handle med Tyskland?

Det vil formentlig provokere nogle, at jeg har valgt titlen *Til fælles bedste* til den bog om landbruget under besættelsen, som udkommer senere på året. Baggrunden for valget er et ønske om at tilkendegive, at forskellige interessegrupper havde stor fordel af den danske fødevarerproduktion og af den måde, produktionen, det danske forbrug og leverancerne til Tyskland blev tilrettelagt og styret på. Det er samtidig en tilkendegivelse af, at landbruget udgjorde kernen i den økonomiske kollaboration under besættelsen.

Allerede den 15. maj 1940 – fem uger efter besættelsen – blev den tyske politik til at sikre den vigtige landbrugsproduktion lagt fast. *Dänemark* var det eneste punkt på mødet i det tyske ernærings- og landbrugsministerium, og det var Landbrugsraadets beregninger og ønsker, der lå til grund for de tyske mål på området. Landbrugsraadet

Danske kreaturer gøres klar til at blive sendt til Tyskland på et tysk transportskib. Frihedsmuseet.

Landbrugsraadets præsident Henrik Hauch (tv.) og landbrugsminister Kristen Bording (th.) udgjorde kernen i et meget stærkt landbrugspolitisk beslutningsfællesskab op gennem 1930'erne og under besættelsen. Hauch sikrede, at landbruget og Venstre bakkede op bag de aftaler, der blev indgået, mens Bording sikrede Socialdemokratiets støtte.

Sigurd Elkjær (1951): *Kr. Bording. Hans oprindelse, udvikling og gerning*. København, mellem p. 96 og p. 97.

gik fra de første uger af besættelsen aktivt ind i forhandlingerne med besættelsesmagten for at opnå størst mulig indflydelse på, hvordan landbrugsproduktionen skulle tilrettelægges. Da den tyske politik var, at produktionen skulle sikres og reguleres via forhøjede priser, så landmændene i egen interesse omlagde og maksimerede produktionen, var det meget vanskeligt for landbrugets ledelse at sige fra. Spørgsmålet »Skal vi handle med tyskerne?« blev da heller ikke på noget tidspunkt under besættelsen diskuteret i Landbrugsraadet eller i husmandsforeningernes bestyrelse.

Ernærings- og Landbrugsministeriet konstaterede på mødet i maj 1940, at ordninger i Danmark med fodevarerationering og kontrol kun skulle indføres, hvis der var en klar dansk interesse i, at det skete. Ellers ville det ikke være muligt at gennemføre i praksis, fordi det blot ville skabe et stort sort fødevarermarked. Denne opfattelse var grundlaget for den tyske politik alle fem år, hvor eksportpriserne på landbrugsprodukter steg markant. Det havde stor betydning for gennemførelsen af den tyske prispolitik, at organisationer under Landbrugsraadet det første besættelsesår havde retten til at fore direkte prisforhandlinger med besættelsesmagten, uden at den danske regering var involveret. Målet var at øge landmændenes *produktions-* og

- > *leveringsvillighed* samtidig med, at produktionen blev omlagt på en måde, som både Landbrugsraadet og de tyske myndigheder ønskede.

Der var en direkte sammenhæng mellem eksportpriserne og de danske forbrugerpriser, der steg på tilsvarende vis. Mange lønmodtagere og arbejdsløse måtte skære kraftigt ned på forbruget af kød, smør og flæsk og spise mere brød, grød og kartofler i stedet. De tyske myndigheder var fuldt ud klar over, at prisstigningerne ville begrænse det danske forbrug af animalske fødevarer, og anså dette middel som langt mere effektivt end fødevarerationer.

Når hovedsigtet med besættelsesmagtens økonomiske politik var at undgå omfattende kontrol med produktionen og forbruget, var man meget afhængig af landbrugsorganisationernes og de danske myndigheders aktive samarbejde. Derfor var man fra tysk side meget bevidst om at skabe ordninger, der kunne sikre dette. Man søgte at indgå årlige aftaler med den danske regering om leverancer af fødevarer til Tyskland. Selv om besættelsesmagten havde magten til at opstille ultimative krav til omfanget af fødevarerleverancerne fra Danmark, var det ikke kendetegnende for handelsaftalerne. Disse blev i stedet lavet på en måde, så også de danske myndigheder var interesserede i at overholde leveringsaftalerne. Ved at gøre det muligt for danskerne at eksportere fødevarer til Sverige og Schweiz, når Tyskland havde fået det aftalte, blev de danske myndigheder animeret til at sikre maksimal produktion og beskære det danske forbrug. Denne tredjelandseksport gjorde det muligt for Danmark at importere vigtige råstoffer, fx metalvarer, kemikalier etc., som ikke kunne leveres fra Tyskland. Det havde stor betydning for den danske industriproduktion. På den måde slog man fra tysk side to fluer med et smæk: Ordningen sikrede at landbrugsorganisationerne og de danske myndigheder samarbejdede aktivt om at begrænse det danske fødevarerforbrug. Samtidig var man helt på det rene med, at en betydelig del af den forøgede industriproduktion ville blive eksporteret til Tyskland.

Leverancernes betydning

Fødevarerforvaltningen i Danmark fungerede da også effektivt under besættelsen og stort set uden, at der blev handlet med mad på den sorte børs. Denne effektivitet var afgørende for, at leverancerne fra Danmark i de sidste to besættelsesår sikrede en væsentlig del af de tyske byers fødevarerforsyning. Op mod 15% af bybefolkningens forbrug af kød og flæsk blev dækket fra Danmark, mens ca. 10% af byernes smørforbrug blev sikret af det danske landbrug. Fødevarerleverancerne til Tyskland ville utvivlsomt have været langt mindre, hvis besættelsesmagten i Danmark havde gennemført en udplyndringspolitik som i andre besatte lande, hvor de tog selv. Man opnåede dermed både at få leveret store fødevareremængder fra Danmark, og at det skete stort set uden, at der måtte anvendes tysk administrativt personale. En amerikansk kollega kommenterede under et foredrag dette forhold ved den økonomiske kollaboration i Danmark med: *»En ting er, at de danske myndigheder dybest set ikke havde alternativer til at levere fødevarer til Tyskland, men behøvede man fra dansk side at have gjort det så forbandet effektivt?«*

Billedet er ret enestående, men egentlig også misvisende, idet besættelsesmagten stort set slap for at kontrollere slagterier og mejerier. Landbrugets organisationer styrede meget effektivt produktionen, forbruget og eksporten for de danske myndigheder – både hos landmændene og i forædlingsindustrien. *Frihedsmuseets arkiv.*

Hjemmeslagtninger

Det er ikke et forkert billede, når Matador skildrer, hvordan landmænd forsynede venner og bekendte i byerne med svinekod. De danske landmænd havde under krigen ret til at slagte svin og kreaturer til eget forbrug. Denne rettighed turde besættelsesmagten ikke pille ved, men man forsøgte løbende at få de danske myndigheder til at gennemføre ordninger, der skulle begrænse omfanget af hjemmeslagtninger. Ca. 1/3 af den danske befolkning boede på landet, og deres forbrug af flæsk og til dels oksekod blev dækket ved slagtninger på gårdene. Myndighederne havde af den grund ikke kontrol med forbruget af okse- og svinekod hos en stor del af befolkningen. Selv om det blev forbudt at sende kod og flæsk med tog, bil eller andre transportmidler, var der alligevel en betydelig handel med flæsk og kod direkte mellem landmændene og forbrugerne i byerne. De illegale blade opfordrede fra foråret 1942 løbende til, at landmændene skulle levere illegalt til familie og venner i byerne, hvilket sikkert har haft nogen betydning. I hvert fald udgjorde forbruget af hjemmeslagtning svinekod op mod 2/3 af det officielle danske forbrug i de sidste krigsår.

En del af de hjemmeslagtede svin blev solgt ulovligt til de tyske soldater. Visse illegale blade tegnede i det sidste besættelsesår et billede af, at hovedparten af landmændene solgte ulovligt ved stalddøren til den tyske værnemagt i Danmark. I *Frit Danmark* og andre illegale blade – herunder *Budstikken Gaar*, som blev finansieret fra Axellborg (Landbrugsraadet) – blev det derimod understreget, at det var få landmænd, som solgte til de tyske soldater. Sandheden ligger formentlig et sted midt imellem, men der er ingen grund til at tro, at det ulovlige salg til værnemagten betød ret meget set

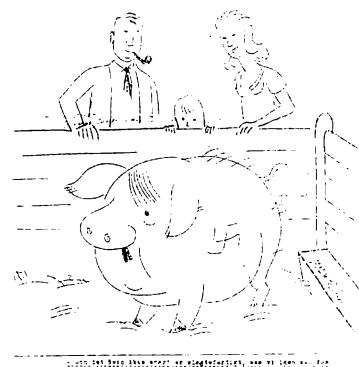
- > i forhold til den officielle fødevareeksport til Tyskland. Der er heller ikke tvivl om, at hovedparten af de hjemmeslagtede svin kom den danske befolkning til gode.

Krigsproduktion?

Det har været omdiskuteret, om de danske fødevareleverancer til Tyskland under besættelsen kunne betegnes som egentlig krigsproduktion. Hvilken betydning havde leverancerne af flæsk og smør for det nazistiske regimes evne til at føre krig? I forhold til industriens produktion af bl.a. våben og skibe og i forhold til entreprenørernes bygning af flyvepladser og befæstningsanlæg kan landbrugets leverancer synes uden krigsmæssig betydning. Alligevel må man for at besvare spørgsmålet ordentligt vurdere den værdi, som fødevareeksporten blev tillagt i Berlin. Belært af erfaringerne fra Første Verdenskrig, hvor den tyske bybefolkning havde sultet i den sidste del af krigen, havde de nazistiske ledere stor fokus på fødevareforsyningen. Der var en klar bekymring for, at sultende mennesker i de tyske byer kunne true regimet indefra. Derfor blev forsyningerne fra Danmark tillagt væsentlig betydning. Det gjaldt særligt i den sidste del af krigen, hvor de tyske rationer faldt samtidig med, at leverancerne fra Danmark steg. Der er gentagne eksempler på, at tyske embedsmænd i ledelsen af Ernærings- og Landbrugsministeriet forsøgte at intervenere, når der var optræk til politiske kriser i Danmark. Der er også fra 1943 flere eksempler på, at Hitler gik ind og beordrede større vareleverancer til Danmark for at sikre den vigtige import af fødevarer herfra. Den nazistiske ledelse tillagde altså leverancerne af mad fra Danmark krigsmæssig betydning.

Man må også tage i betragtning, at de danske leverancer af fødevarer var med til at frigøre tyske ressourcer til andre formål end landbrugsproduktion. Allerede inden besættelsen blev det i omfattende tyske rapporter om dansk landbrug noteret, at man fra tysk side ville have en fordel ved at levere foderstoffer til Danmark i tilfælde af, at landet blev afskåret fra England. Derved ville man kunne udnytte det effektive danske landbrugs produktionskapacitet, og man ville samtidig aflaste det tyske landbrug. Selv om der ikke på noget tidspunkt blev leveret foderstoffer fra Tyskland eller områder under tysk kontrol, var man ikke blind for, at det på den måde ville være muligt at aflaste den tyske produktion og udnytte det danske produktionsapparat. Leverancerne må således vurderes have haft krigsmæssig betydning, men det giver ikke mening at påstå, at den danske eksport af mad til Tyskland var med til at forlænge krigen.

Det er således indiskutabelt, at madleverancerne til Tyskland både havde faktisk og politisk betydning. Den relativt store eksport kunne indikere, at det gik kraftigt ud over den danske befolknings forbrug af fødevarer. Det er ikke korrekt. Det danske forbrug af smør, flæsk og oksekød faldt stort set ikke under besættelsen i forhold til årene forud. Det samme gør sig gældende, hvis man ser på rationerne af smør og okse- og svinekød. I Danmark var de ugentlige rationer i 1943 mere end det dobbelte af de tyske rationer – en forskel, der løbende blev større i takt

Tegningens budskab er typisk for de illegale blade inden august 1943. Leverancerne af fødevarer til Tyskland blev opfattet som udplyndring af Danmark, mens der næsten ikke var kritik af landbruget eller de danske myndigheder. Dette billede ændrede sig noget i løbet af de sidste to besættelsesår, hvor der blev udtrykt mere direkte kritik af landbruget og landmændene. *Historisk Samling for Besættelsestiden 1940-45.* »Folkets Røst«, nr. 1, juli 1943.

Billeder side 11:

Christian 10. og dronning Alexandrine under et besøg på De Samvirkende Hus-holdningsforeningers udstilling i Forum i krigsårene. Landmændene blev i de illegale blade kritiseret for ikke at bakke op bag den aktive modstand mod besættelsesmagten. Fra landbrugets side forsvarede man sig med, at når kongen forlangte ro og orden, så fulgte de kongetro landmænd blot opfordringen.

- > med, at de tyske fødevarerationer faldt kraftigt, mens de danske forblev uændrede. Rationeringerne i Danmark blev da også indført efter ønske af den danske regering for at sikre acceptable ernæringsforhold for hele befolkningen og for at forhindre besættelsesmagten i at kræve rationer, der svarede til de tyske.

Faktisk faldt forbruget af animalske fødevarer mere i de første år efter befrielsen end under besættelsen. Årsagen var, at de allierede fødevaremyndigheder krævede, at de danske rationer skulle beskæres, hvis Danmark skulle gøre sig håb om at få tilført foder- og gødningsstoffer. Fra allieret side ville man kun levere varer til Danmark, hvis den forøgede produktion kom befolkningerne i andre europæiske lande til gode, fordi det øvrige Europa var betydeligt hårdere ramt af krigen end Danmark. Samtidig var de allierede fødevaremyndigheder meget opmærksomme på det danske landbrug. Allerede i efteråret 1942 blev der efter ønske fra Allied Post-War Requirements Bureau – en FN-fødevareorganisation, der ved befrielsen havde ændret navn til UNRRA – lavet beregninger over den forventede danske fødevarereksport efter en allieret sejr. I denne og følgende rapporter blev der fra allieret side udtrykt interesse for at beholde det danske landbrugs produktionsapparat intakt. Det samme var tilfældet under de hemmelige forhandlinger, som fra december 1944 og de følgende måneder blev ført i Stockholm mellem det engelske fødevareministerium og Landbrugsraadets præsident og generalsekretær. Landbrugets ledelse var således længe før befrielsen på det rene med, at der fra allieret side var betydelig interesse i danske fødevarerleverancer efter krigen. Man var også klar over, at den engelske regering i den sidste del af krigen var imod at ødelægge det danske produktionsapparat.

Landbrugsproduktionen og måden, den blev styret og fordelt på, var således til fælles bedste for flere forskellige interessenter. Besættelsesmagten fik leveret overraskende meget mad fra Danmark uden selv at måtte gøre ret meget for at sikre det. Samtidig var landbrugsproduktionen med til at sikre ro og orden i Danmark. Landbruget tjente godt under besættelsen, og produktionsapparatet var stort set intakt ved befrielsen. Den danske befolkning havde det største fødevarerforbrug i Europa, og produktionen var med til at skaffe beskæftigelse på gårdene og i forædlingsindustrien. De øvrige erhverv havde fordel af landbrugseksporten, fordi den sikrede modleverancer af rå- og hjælpestoffer, kemikalier etc. fra Tyskland og andre lande, som igen sikrede produktionen. Den danske regering delte i høj grad de nævnte interesser hos de danske interessenter, men havde samtidig fordel af, at ordningen på landbrugsområdet var med til at forhindre en nazificering af det danske samfund.

Kritikken af landbruget

Når der på den måde var fælles interesser om landbrugsproduktionen, hvori består da kritikken mod landbruget? Kritikken efter krigen har primært været rettet mod landbrugets indtjening under krigen som følge af stigende priser på landbrugsvarer.

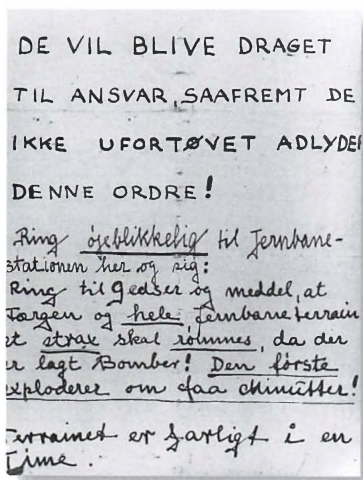
Prisstigningerne ramte som anført de danske forbrugere hårdt, specielt i de første år af besættelsen. En anden del af kritikken har været rettet mod, at landbrugets indtjening blev betalt via den stigende tyske clearinggæld i Nationalbanken. Landbrugsraadet forsøgte i efteråret 1945 med svigtende held at forsvare sig mod kritikken, som stadig hænger ved i mediernes behandling af landbruget. Det kan da også konstateres, at det først var fra 1943, at man i Landbrugsraadets præsidium afholdt sig fra at kræve yderligere prisstigninger på fødevarer. Det førte til stigende kritik fra medlemmer af Landbrugsraadet og fra husmandsforeningernes bestyrelse mod de medlemmer af præsidiet, som var mest aktive med at stille priskrav. Tilsvarende manede indenrigsminister Knud Kristensen fra Venstre i efteråret 1940 til, at landbruget begyndte at tænke mere på den danske befolkning og undlod at kræve højere forbrugerpriser. Kritikken mod de stigende madpriser er således ikke blot en efterkrigskritik – den var der også i samtiden fra forskellige kredse med tilknytning til landbruget.

Modstand og landbrug

Allerede inden befrielsen blev der i de illegale blade rettet kritik af landmændene. I løbet af det sidste besættelsesår opstod en slags opinionskamp, der i væsentlig grad var en kamp mellem land og by. I *De Frie Danske*, som blev skrevet af borgerlige fra byerne, blev forholdene på landet beskrevet meget negativt over for bybefolkningen: I Vestjylland deltog de fleste bønder i befæstningsbyggeriet, i Østjylland solgte hovedparten ulovligt til tyskerne, og der var på landet generelt ingen opbakning til modstanden mod besættelsesmagten. I *Frit Danmark* blev der tegnet et andet billede af, at det kun var et fåtal blandt landmændene, som på den måde handlede unationalt. En udlægning, som også blev givet i forskellige illegale blade rettet mod landbefolkningen. Landbrugsraadet gik som anført ind i denne opinionskamp med en understregning af, at landbefolkningen ikke havde noget at skamme sig over.

Der var stort set ingen kritik i de illegale blade af selve grundlaget for, at landbruget samarbejdede med besættelsesmagten, og der var ingen kritik af landbrugets ledere. Det blev accepteret, at eksporten af fødevarer sydpå var forudsætningen for at sikre forsyningerne til den danske befolkning. Beslutningen om at stoppe eksporten af fødevarer til det nazistiske Tyskland er således lettere at træffe 60 år efter befrielsen, end den var at træffe for beslutningstagerne under krigen.

Matadors beskrivelse af landbefolkningens forbrug af mad under besættelsen er derfor ikke misvisende. De led ingen nød, og fik de madvarer de havde brug for. At der blev leveret en ikke ubetydelig mængde fødevarer direkte fra landmændene til befolkningen i byerne er også indiskutabelt. Der er ingen tvivl om, at hovedparten af disse ulovlige leverancer gik til de bedst stillede i byerne, men heller ikke arbejderbefolkningen sultede under krigen, som det var tilfældet i andre besatte lande. Det er heller ikke grebet ud af den blå luft, at landmændene – eller som her en husmand, der handlede med grise – havde rigeligt med kontanter, fordi de tjente

Modstandsbevægelsen søgte at forhindre tab af danske liv og undgik i høj grad at angribe dansk landbrug og eksporten. Her vises en advarsel givet til DSB-personale om et sabotageangreb på færgen i Gedser. Rigsarkivet, Privatarkivsektionens Billedsamling, Modstandsbevægelsen på Lolland Falster.

- > Det har ikke været muligt at finde billeder af saboterede slagterier eller mejerier. Det skyldes, at der ikke kendes til tilfælde, hvor sådan sabotage har fundet sted. I løbet af de sidste måneder var der tilsyneladende kredse inden for modstandsbevægelsen, som arbejdede med planer om at sabotere eksportslagterier og at forgifte fødevarer til eksport. Disse planer blev angiveligt forsøgt forhindret af højtstående medlemmer af modstandsbevægelsen, der havde tæt tilknytning til Landbrugsrådet. *Sabotage af færgen i Gedser. Rigsarkivet, Privatarkivsektionens Billedsamling, Modstandsbevægelsen på Lolland Falster.*

godt under krigen. Det er mere tvivlsomt, om billedet af Fru Larsen, der uden toven afviste de tyske soldater køb af svin, er fuldstændig i overensstemmelse med virkeligheden. I hvert fald var der nogle bønder, som valgte at sælge ulovligt til besættelsesmagten, selv om det ifølge *Frit Danmark* var et fåtal. Man må også stille sig kritisk over for Matadors fremstilling af grisehandlerens kone, som først skjulte en tysk kommunist og senere den jodiske bankfuldmægtig Stein. Intet tyder på, at ret mange på landet var aktive i modstandsbevægelsen, og denne passivitet indgik som et væsentligt punkt i de illegale blades kritik af landbruget, og det er fortsat efter krigen. Selv *Budstikken Gaar* beklagede i efteråret 1944, at befolkningen på landet var for passiv, men som de konstaterede: »Naar Kongen har sagt *Ro og Orden*, skal der en Del til, for at Bonden sætter sig ud over det«. Derfor fortsatte de med den normale produktion og leverede til de normale mejerier og slagterier, uanset om landet var besat eller ej.

Mogens Rostgaard Nissen
er ph.d. og adjunkt ved Syddansk Universitet

Rødkjoler

FRA DEN HVERVEDE HÆRS TID

TØJHUSEET ÅBNEDE I JUNI 2005 EN SÆR-
UDSTILLING OM DEN HVERVEDE HÆR I
1700-TALLET

Røde uniformskjoler, trekantede hatte, hårpiske, flintelåsmusketter og støvletter var alt sammen effekter, som kendetegnede den danske hær i 1700-tallet. I det meste af 1700-tallet bestod den danske hær af to dele: En landmilits med udskrevne stavsbundne bønderkarle og en hvervet hær til stadig tjeneste. Bønderkarlene indkaldtes kun til et par ugers øvelse om året.

Udstillingen handler om den stående hær, der bevogtede grænserne og fæstningerne. Mange af disse hvervede soldater var tyskere, og kommandosproget i den danske hær var derfor tysk indtil 1773.

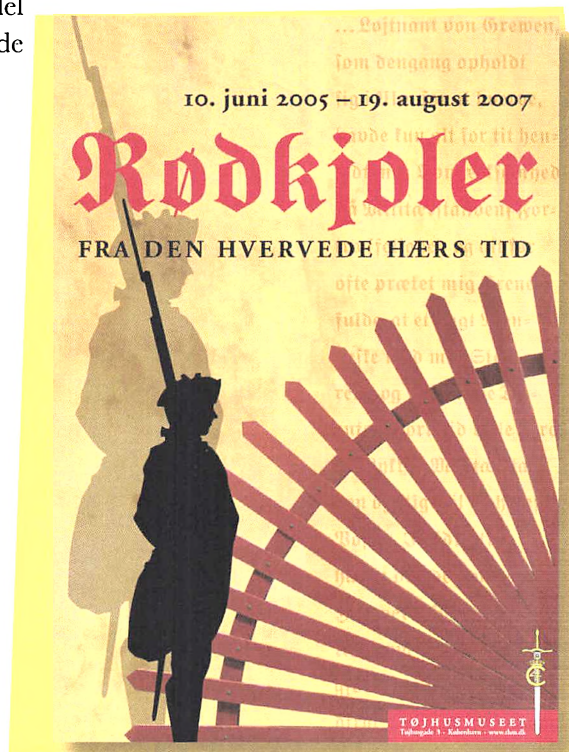
Næsten alle soldater tegnede kontrakt på otte år. Mange valgte at forlænge kontrakten yderligere, og enkelte forblev i tjenesten, til de måtte bæres væk. De var samtidigt en stor del af livet i byerne, da kaserner kun fandtes i beskedent omfang, så de fleste hvervede soldater var privat indkvarteret hos borgerne.

I udstillingen kan man bl.a. se og høre :
Den berygtede spidsrodsallé
De militære musiksignaler
Modeller og tableauer
Minutiøse rekonstruktioner
Kæmpemodel af Kastellet
Våben og uniformsdele der må berøres
De eneste bevarede uniformsdele
Et væld af forskellige våben med tilbehør
Mængder af stik, malerier og tegninger

TØJHUSEET

Tøjhusgade 3, København K

Tirsdag til søndag kl. 12.00 - 16.00. Mandag lukket

CHRISTIAN BIRCH

– *Den korrupte konferensråd*

april år 1820 blev danmarkshistoriens formøntlig største bedrageri inden for staten afsløret. Gerningsmanden, Christian Birch, var en af Frederik 6.s højeste embedsmænd i centraladministrationen på Slotsholmen. Han var drevet af en abnorm trang til spil i tallotteriet og havde udstedt statsobligationer og selv indkasseret pengene for at kunne finansiere spillet. Det blev en yderst delikat sag for det enevældige styre, der anstrengte sig for at behandle sagen med den størst mulige diskretion.

METTE FRISK JENSEN

Christian Birch var uddannet jurist og havde i løbet af en lang karriere haft et utal af embeder i finansadministrationen. Da hans bedrageri blev afsløret, var han medlem af de tre finansbestyrelsesafdelinger, der blev oprettet ved omdannelsen af finansadministrationen i 1816, og han sad dermed i finansadministrationen absolutte top. Han havde sandsynligvis opnået titlen konferensråd og var dekoreret med dannebrogordenen. På den private front var han tillige placeret blandt samfundets øverste kredse. Hans far, Andreas Birch, var kongelig mineralinspektør og byskriver i København, og hans eldste bror var doktor i teologi og biskop. Birchs svigerfar havde været biskop i Viborg og hans søn, dvs. Birchs svoger, var prokurator i Højesteret og blev senere generalfiskal. I kraft af sit embede som finansdeputeret skal Birch, kort tid inden hans underslæb

Det første Christiansborg brændte i 1794. Efter branden flyttede kongefamilien til Amalienborg, oprindelig som en midlertidig foranstaltning til Christiansborg var genopbygget. *Kobberstik af G.L. Lahde. Det kgl. Bibliotek.*

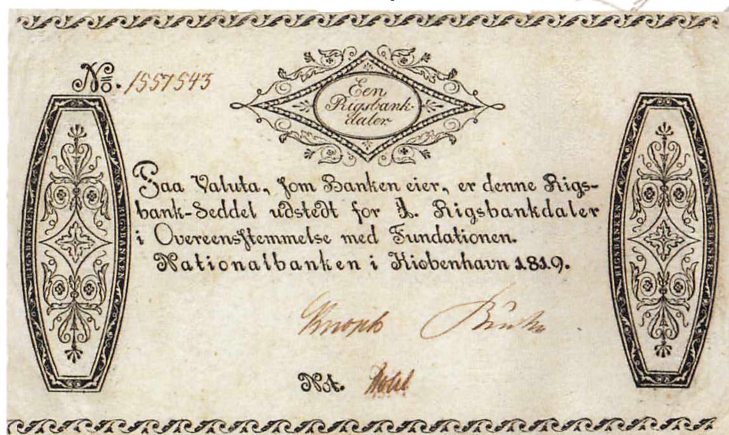
blev afsløret, være udpeget, som finansminister Johan S. Mostings efterfølger. Det blev der dog ikke noget af, da han i stedet blev hovedpersonen i korrupsionssagen.

Hele historien begyndte ved Christiansborgs slotsbrand den 26. februar 1794. I dette forår skulle Christian Birch giftes med sin forlovede Louise Rottbøll. Inden de blev gift, arbejdede hun som oplæser for enkedronning Juliane Marie og boede derfor på Christiansborg Slot. Det forlovede par havde købt en stor del af deres kommende-bohave, bl.a. møbler og linned og opbevarede det på loftet på slottet i forvisning om, at det var det sikreste sted. Men uheldet var ude, slottet brændte, og de mistede på tragisk vis alle deres nyindkøbte ejendele. Christian Birch måtte optage et lån på 1.000 rigsdaler, hvilket nogenlunde svarede til hans årsløn, for at kunne genanskaffe tingene, så brylluppet kunne fuldføres.

Han var på det tidspunkt bl.a. ansat som general-lotto-inspektør og havde derigennem fået et grundigt kendskab til tallottovæsenet. Da han efterfølgende kom i vanskeligheder med at afdrage gælden, begyndte han at spille i lottoet. Han studerede sandsynlighedsberegning og udarbejdede en plan for, hvordan han mente at kunne vinde, hvis han blot spillede systematisk på simple udtrækninger, tal der ikke var

udtrykket i længere tid og samtidig gradvist forøgede indskuddet. Ifølge planen ville det give bonus indenfor ca. 100 af de ugentlige trækninger, hvis han blot spillede vedholdende.

En rigsbankdalerseddel fra 1819. Danmarks Nationalbank.

Bedrageri og ludomani

Birch spillede efter sin plan med skiftende held frem til år 1802. I december måned samme år havde han mistet så mange penge ved spillet, at han ikke havde råd til at spille for det beløb, han skulle ifølge planen. På det tidspunkt var han chef for Finanssekretariatet, hvor han bl.a. var ansvarlig for udstedelsen af statsobligationerne. Den fristelse var åbenbart for stor for den ellers så betroede embedsmand. Ifølge hans eget udsagn i en rapport fra den kommission, der den 26. april 1820 blev nedsat til at undersøge sagen, »lånte« han for første gang i december år

1802 en statsobligation til en pålydende værdi på 1000 species, som han pantsatte for 900 species, der var betegnelsen for datidens mønter. Det blev begyndelsen til hans omfattende svindel med statsobligationerne. Birch nummererede og forseglede selv de obligationsblanketter han havde i sin varetægt som finanssekretær. Derefter brugte han dem som pant for lån, han optog hos forskellige offentlige institutter og private personer. På den måde modtog han store beløb, som han selv beholdt og forvaltede. Han var snedig nok til kun at anvende obligationer, der blev bestyret af statens bankkontor i Altona. Derved blev det besværligt for dem, der havde obligationerne i pant, at undersøge om de var ægte, idet de alene var indskrevet i bøger, der i starten kun befandt sig på bankkontoret i Altona. Birch var selv sekretær ved overdirektionen i Speciesbanken i Altona og havde derfor et indgående kendskab til bankens forretningsgang og behandling af obligationer. Han havde samtidig været meget omhyggelig med at betale renterne af sin gæld til panthaverne til tiden, så de ikke fik anledning til at fatte mistanke.

Selve spillet i tallottoet havde Birch spredt hos adskillige forskellige tallotteri-kollektører, for at det ikke skulle vække for megen opsigt. I forbindelse med kommissionens undersøgelser af Birchs embedsmisbrug blev flere af kollektørerne afhørt. En af dem, Guldager, forklarede, at Birch i hen ved 20 år havde spillet hos ham. Birch var startet med at spille for ca. 20 rigsdaler, men havde gradvist forhøjet indskuddet, så han, da bedrageriet blev opdaget, sædvanligvis spillede for mellem 2.000 til 3.000 rigsbankdaler til hver trækning. Det vil sige, at Birch ifølge Guldager alene hos ham hver uge havde spillet for et beløb, der oversteg hans egen årlige gage. Både tallotteri-kollektørernes vidneudsagn og Birchs egne optegnelser over sit spil og lodsedler bekræftede en sådan anvendelse af midlerne. Undersøgelseskommissionen konkluderede også i sin afsluttende indberetning, »at han ikke har benyttet de Summer, han, ved den omhandlede ulovlige adfærd, har tilvendt sig, til vellevnet, men at de

ene og alene ere blevet anvendt for hans ulykkelige speculation paa Laanet«. Motivet til bedrageriet var således begyndt med ønsket om at kunne tilbagebetale lånet, men var gradvist blevet overtaget af spilletrangen, der blev styrende for hans anvendelse af de helt enorme beløb.

Bedrageriets økonomiske omfang

Birchs misbrug af statsobligationerne var således startet i det små, men eskalerede kraftigt i årenes løb. Det var ikke muligt for undersøgelseskommissionen eksakt at opgøre beløbet for de obligationer, han havde omsat, men deres overslag lød på 1.219.800 rigsbankdaler sølvmont. Det var en enorm sum i begyndelsen af 1800-tallet. Fra 1816 og frem tjente Birch selv ca. 2.300 rigsbankdaler om året. I forhold til hans egen løn i hele perioden fra 1802 til 1820 svarede bedrageriet derved til mindst 659 gange hans årlige reglementerede gage! Statens samlede indtægt fra den vigtige indtægtskilde Øresundstolden var til sammenligning i 1820 1.273.361 rigsbankdaler sølvmont. Hans forbrydelse udgør dermed et af danmarkshistoriens absolut største bedragerier blandt centraladministrationens embedsmænd.

Statskassen trådte til

Da sagen blev opdaget, valgte Frederik 6. i samarbejde med sin finansminister Mosting at udarbejde en gældsordning for statsobligationerne. De besluttede, at statskassen straks og direkte skulle overtage hele ansvaret for Birchs falske obligationer, så det ikke kom kreditorerne til skade. Kongen og statskassen var ellers normalt ikke økonomisk ansvarlige for den gæld, en embedsmand kunne påføre andre. Der findes adskillige eksempler på, at embedsmændene i lokaladministrationen som fx herredsfogederne, der var både dommere og politimestre, selv personligt hæftede med hele deres ejendom ved svigagtige embedsforsømmelser, og at de skadeslidte borgere ikke fik kompensation. I år 1820 fandtes der ikke et egentligt lovgrundlag for området inden for centraladministrationen. Det kom først i november 1828, hvor der kom lov om ansvaret for de skader »som en Embedsmand ved misligt Embedsforhold maatte tilføie andre«, og her blev det slået fast, at den kongelige kasse ikke var forpligtiget til at erstatte skaden.

I Birchs sag fremgår det desværre ikke af kildematerialet, hvorfor der blev handlet, som der gjorde. Opdagelsen af et så stort bedrageri blandt en af kongens betroede embedsmænd må dog nødvendigvis have været en meget prekær sag for den enevældige konge, der næppe kan have

Centraladministrationens embedsmænd udgjorde en elite, der i kraft af deres uddannelse adskilte sig fra resten af københavnernes. Frederik 6. sørgede for, at de også i kraft af en civilemedsmandsuniform adskilte sig fra alle andre. Rigsarkivet.

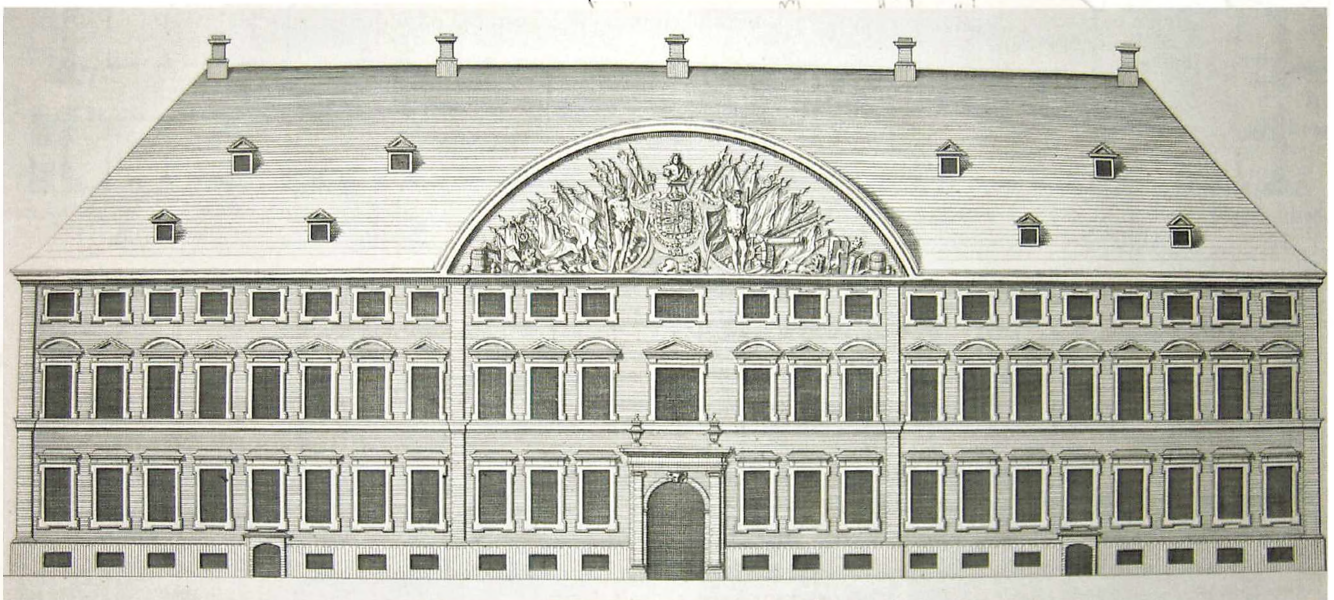

ønsket, at sagens detaljer skulle komme til offentlighedens kendskab. Den særlige gældsordning for Birchs kreditorer kan meget vel have haft til formål at bringe en eventuel kritik til tavshed. En anden plausibel grund kunne være, at kongen ønskede at fastholde statsobligationerne som et sikkert investeringsobjekt for befolkningen. Det var vigtigt at fastholde den offentlige tillid til statens likviditet så få år efter statsbankerotten i 1813, og samtidig ville det vække ekstraordinær opstandelse blandt kreditorerne, men også i befolkningen, hvis ikke staten påtog sig ansvaret. Gælden fra Birchs selvbeståede udstedelse af statsobligationerne blev opført som en selvstændig post i statsregnskabet. Mange af de lån, Birch havde optaget, var allerede indfrieede i 1820, og den gæld, staten påtog sig, svarede til nogenlunde en halv million rigsbankdaler sølv mønt.

Afsløringen af Birchs bedrageri

Birchs bedrageri var blevet opdaget ved, at en af hans panthavere, grosserer Jacob N. L. Meyer, havde henvendt sig på Statsgældskontoret i København for at søge oplysninger om en obligation, han havde taget i pant fra Birch. Da Meyer ikke havde fundet nummeret på obligationen på Statsgældskontoret, havde han henvendt sig til Birch for at få at vide, hvordan obligationen blev forrentet. Birch havde da straks tilbudt Meyer at tilbagekøbe obligationen til løsprisen. Imidlertid var det kommet chefen for Statsgældskontoret, justitsråd Fog, for øre, at der havde været en forespørgsel af den art, og at der var uægte obligationer i omløb. Fog havde derefter henvendt sig til Birch, der naturligvis på grund af sin lange tjenestetid havde et grundigt kendskab til personalet og derfor muligvis kunne lede ham på sporet af

Fra 1720 var centraladministrationen principielt samlet i Den røde Bygning på Slots-
holmen, som i dag huser Finansministeriet.
Thurah, Danske Vitruvius, 1749.

28
1821
a 13. 1

Anders Sandøe Ørsted var den førende danske jurist i en menneskealder. Portræt af Eckersberg, 1821. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

gerningsmanden. Det kunne Birch, idet han under en samtale med Fog gik til bekendelse og indrømmede, at det var ham der havde udstedt de uægte obligationer. Derefter rullede sagen.

Kommissionsundersøgelse i ly af mørket

Samme aften blev Birch hentet på sin bopæl på Lavendelstræde 80 i København og indsat i arresten på Kastelet som statsfange. Kongens foged, Carstens, foretog arrestationen »sildig om Aftenen før at undgaae al Opsigt«, som det hed i den kongelige resolution til Kastelets kommandantskab. Danske Kancelli, der bl.a. varetog datidens justitssager, og Frederik 6. valgte at nedsætte en særlig kommission af erfarne og højtstående embedsmænd til at undersøge og dømme i sagen. På den måde undgik man den offentlige procedure i retssagen, der var almindelig ved de ordinære domstole, og sagen blev i det hele taget behandlet med den største diskretion.

Undersøgelseskommissionen blev nedsat ved kongelig resolution af 26. april 1820, hvor etatsråd Konrad F. Schmidt-Phiseldeck, etatsråd og deputeret i Danske

- > Kancelli Anders Sandøe Ørsted samt højesterets assessor Hans Jakob Koefoed blev beskikket til at foretage den retslige undersøgelse. Kommissionen brugte herefter knap fire måneder på at udforske sagen i detaljer. Birch blev flere gange forhørt i sit eget hjem, for at han samtidig kunne vise undersøgelseskommissionen de forskellige obligationsblanketter, han havde anvendt. Alle forhørene foregik sent om aftenen i boligen, hvor Birch blev kørt til i karet fra Kastellet. Hele hans bo blev samtidig opgjort af en skiftekommission for, at det kunne sælges på auktion. Den ydmygelse undgik ægteparret Birch dog, idet Louise Birchs bror, der var dommer i Højesteret, opkøbte det hele forinden. Christian Birch fik lov til at tage adskillige af sine egne møbler med i arresten, og hans kone lejede sig ind på et værelse på Kastellet, så hun kunne være sammen med sin mand.

Appel til Kongen og Højesteret

Birch forsøgte med adskillige ansøgninger at få kongen til selv at domme i sagen frem for, at sagen skulle behandles ved en kommissionsdomstol. Juristen og embedsmanden Birch håbede naturligvis på kongens nåde og appellerede indtrængende om at *»forskaane mig for Justitiens Former«*. Til trods for den enevældige Frederik 6.s ret til selvstændigt at afgøre sagen var han ikke lydhør over for Birchs anmodning, og efter undersøgelsens afslutning gik retssagen ved den særligt nedsatte kommissionsdomstol i gang. Domstolen afholdt syv retsmøder i sagen fra oktober til december 1820 på et værelse i Kancellibygningen. Ved de første fem retsmøder udvekslede anklageren og Birchs forsvarer forskellige dokumenter til belysning af sagen, hvorefter møderne blev udsat for at give parterne lejlighed for at behandle oplysningerne. Birch selv var ikke til stede under retsmøderne. På baggrund af denne retslige proces afsagde de tre dommere den 18. december 1820 dommen over Birch. Dommerne vurderede, at bedrageriet var en majestætsforbrydelse, idet han havde forfalsket *»Kongens Brev Haand og Segl«*. Det var lovbrud ifølge Danske Lovs § 6-4-10. Birch blev derfor dømt til at miste sin borgerlige ære, hele sit bohav og til straffearbejde i Københavns fæstning i fem år.

Birch mente selv, at denne dom var så fæl, at han blev straffet *»hårdere end de groveste Forbrydere«*. Det mente han ikke var rimeligt for en økonomisk forbrydelse. Han skrev derfor igen til Kongen i håbet om at blive benådet, men da det ikke gav noget resultat, forlangte han i stedet sagen appelleret til Højesteret. Igen blev sagen behandlet så diskret som muligt – proceduren blev ført skriftligt, hvilket ikke var almindeligt, men i overensstemmelse med Birchs eget ønske. Han skrev bl.a. i sin anmodning om appel til Højesteret, at han ønskede sagen procederet skriftligt *»ikke saa meget for min skyld som for den publicitet Sagen ved dens offentlige detaillerte Forhandling paa nye vilde faae uden tvivl for Finantsernes skyld helst maae ønskes undgaaet«*. Højesterets præsident Feddersen blev af Danske Kancelli efterfølgende bedt om at afgive en betænkning i spørgsmålet, og han anbefalede, at sagen blev procederet skriftligt *»af politiske Grunde«*. Det blev ikke uddybet, men hentyder formentligt til, at et så langvarigt og enormt misbrug af statskassens midler indirekte åbner op for

en – fra styrets side – uhensigtsmæssig kritik af kongen og hele centraladministrationen. En offentliggørelse af sagens omstændigheder kunne føre til en kritik af Frederik 6.s ledelsesmæssige egenskaber, og en sådan kritik af den enevældige konge var uforenelig med den enevældige styreform. Det kan meget vel være forsøget på at undgå den slags »skønhedspletter« samt et overordnet økonomisk hensyn til landets finanser, der blev afgørende for, hvordan styret disponerede i sagen.

I Højesteret blev Birch-sagen behandlet af ti dommere, der hver afgav deres særskilte votum. Flertallet af Højesteretsdommerne mente ikke, at Birchs bedragerier kunne vurderes som en majestætsforbrydelse, som kommissionsdomstolen havde bedømt det. Af voteringsprotokollen fremgår det, at der var stor uenighed blandt dommerne om den juridiske vurdering af Birchs kompleks af forbrydelser og strafudmålingen, idet der ikke i Danske Lov fra 1683 eller i senere lovgivning var præcise bestemmelser for en så avanceret forbrydelse som Birchs. På grund af den manglende retslige regulering af forholdet blev det derfor op til dommernes egne vurderinger i henhold til analogi og skøn at fastsætte forbrydelsens strafferetlige løsning. Den 29. juni 1821 faldt Højesterets endelige dom over Birch. Der lød:

»Tiltalte bør have sin ære og de ham betroede embeder forbrudt, samt hensættes i Fængsel sin livstid«. Birch slap altså for det straffearbejde, han (sikkert med rette) frygtede, men straffen blev til gengæld forlænget til livstid.

Kort tid efter dommen blev Birchs »Bestalling fremlagt til Cassation«, hvorved han blev frataget samtlige af sine embeder i finansadministrationen. Som en konsekvens af, at han i dommen var blevet frakendt sin borgerlige ære, blev han samtidig frakendt sine ordner, sin titel og rang af konferensråd og de privilegier, det indeholdt. Dommen blev efterfølgende offentliggjort i Collegial Tidende, der var enevældens officielle meddelelsesorgan, som blev udsendt en gang om ugen som en lille tryksag fra centraladministrationen. Bekendtgørelsen var ganske kort og indeholdt alene informationen om, at der var afsagt en højesteretsdom over Birch for »misligt Embedsforhold«, en kort version af dommen samt, at hans embedsrank og bestalling var kasseret. Beløbet for Birchs bedragerier eller fremgangsmåden blev ikke nævnt, og sagen blev i øvrigt ikke kommenteret yderligere, som det ellers var tilfældet ved andre af datidens justitssager. For eksempel blev Dr. Dampes kriminalsag refereret i Collegial Tidende i forbindelse med, at hans dom for majestætsfornærmelse og landsforræderi blev offentliggjort samme år. I Birch-sagen ønskede styret tydeligvis ikke at skilte med sagens detaljer.

Bevismateriale i Højesterets sag mod Birch er omfattende. Rigsarkivet

I fængsel på Kastelet

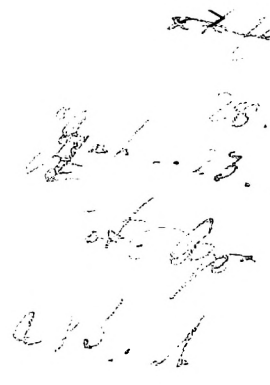
Efter Højesterets dom søgte Birch om og fik lov til at blive i arresten på Kastelet frem for at blive sendt til de endnu mere kummerlige forhold i Københavns Tugthus, der ellers blev anvendt til livstidsfanger. Kastelet blev traditionelt brugt som fængsel for statens øverste embedsmænd og andre standsmæssige personer. For eksempel har arresten huset så kendte personligheder i danmarkshistorien som Griffenfeld, Struensee og Dr. Dampe. Birch forblev i fængslet på Kastelet til sin død som 69-årig i 1829. Han fastholdt til det sidste, at han hele tiden havde haft til hensigt at tilbagebetale beløbene, når han vandt i lotteriet. Samtidig mente han ikke, at hans enorme underslæb var en så alvorlig forbrydelse, idet pengene via hans spil i tallotteriet jo var kommet tilbage til statskassen! I et brev, han skrev til en tidligere kollega fra sin celle på Kastelet, gav han klart udtryk for, at han mente, at hans ugerning ved »selvforvaltningen« af statens midler klart blev opvejet af hans lange tjenestetid og hans

vilje til at samarbejde med undersøgelseskommissionen for at klarlægge sagen. Samme syn på handlingerne gav han også udtryk for i de ansøgninger om benådning, han skrev til Frederik 6., mens sagen blev undersøgt. Birch fremførte her, at de 38 år, han havde stået i kongelig tjeneste, havde været de »vanskeligste og besværligste, der nogensinde har eksisteret i Danmarks Finantsvæsen«. Derfor mente han, at hans tjenestetid uden overdrivelse svarede til mindst 50 års sædvanlig tjeneste, hvilket han håbede Kongen ville huske på og benåde ham. Birchs person-

lige holdning til de moralske og etiske aspekter i sine handlinger, der her kom til udtryk, vidner formentlig alene om, at Birch var ramt af en svigtende realitetssans kombineret med et svært tilfælde af ludomani. Selv hvis hans plan om at vinde de største gevinster i lotteriet var lykkedes, ville det ikke være tilstrækkeligt til at tilbagebetale de 1.219.800 rigsbankdaler sølv mønt. I forhold til at afdrage gælden via hans almindelige indtægt ville det også være helt umuligt inden for et menneskes almindelige levetid. Enhver påstand om noget andet var en illusion byggende på et selvbedrag af rang.

Hans egen opfattelse af embedsetik blev ikke delt af det enevældige styre, idet han blev stillet til regnskab for sine handlinger i retslig henseende og kom til at afsone sin livstidsstraf til trods for adskillige ansøgninger til kongen om benådning. Birchs dom blev dog effektueret på relativt lempelig vis, idet han blev indsat i arresten på Kastelet, hvor han fik lov til at medbringe sine egne møbler, være sammen med sin kone, der lavede mad til dem, og gå ture inden for Kastelets område – dog under opsyn i den første periode.

Alt i alt stod det klart, at Christian Birch havde misbrugt sit embede til privat vinding, hvilket er den gangse definition af korrupsion. Han havde udnyttet sin stilling til at forsyne en pulje statsobligationer, han skulle forvalte, med numre og segl, hvorefter han systematisk havde pantsat dem og selv indkasseret fortjenesten. Det var kendetegnende for styrets behandling af hele sagen, at der fra første færd,

I Anledning af den forheverærende Finants-Deputeret Birch under 29de Junii d. A. overgaaede Højesteretsdom, hvorved han for misligt Embedsforhold er dømt til at have sin Ære og de ham betroede Embeder forbrudt, samt hensesættes i Fængsel sin Livstid, ere de bemeldte Birch i sin Tid forundte saavel Embeds- som Rang-Bestallinger allernaadigst blevne casserede.

Notitsen fra offentliggørelsen af Birchs dom i Collegial Tidende nr. 40, 18. august 1821 s. 563.

28
23
23

Benyttede kilder:

Landsarkivet for Sjælland m.m.:
Kommissionsdomstolsarkivet;
Kommissionsdomstole udskilt
af Hof- og Stadsretten 1820.

Rigsarkivet: Danske Kancelli,
Sjællandske justits- og politide-
partement (2. departement);
Citadellet Frederikshavn, arkiv-
nr. 3+0280.23; Finanskolle-
giet 1784 – 1816, proveniens
nr. 1+399, heri bl.a. Christian
Birchs embedspapirer 1793
– 1819; Finansdeputationen
1816 - 1848, proveniens nr.
1+422; Direktionen for stats-
gælden og den synkende fond
1816 – 1848, proveniens nr.
1+423; Højesteret proveniens
nr. 2+1790.

da sagen blev opdaget, blev handlet resolut, og sagen blev taget meget alvorligt. Til trods for Birchs gentagende appel til kongen om nåde, fik sagen en reel retslig behandling ved domstolene, og Birch blev idømt en relativt streng straf. Samtidig er det dog også kendetegnende for sagen, at den blev gennemført så diskret som muligt uden offentlig procedure ved domstolene og med undersøgelsesforhør sent om aftenen. Den store korruptionssag hos en så højt placeret embedsmand har uden tvivl været en rigtig penibel sag for det sene enevældige styre, der gjorde, hvad de kunne for at få lagt låg på sagen.

Mette Frisk Jensen er ph.d. stipendiat ved Aalborg Universitet.

Kateketen og landsbytossen

— *Fra et nordgrønlandsk udsted
under Første Verdenskrig*

Dagligliv i Nordgrønland i årene under Første Verdenskrig var ikke overraskende meget forskelligt fra dagliglivet i Danmark. Men menneskelige konflikter og familiefejder synes universelle, og selv i de mindste udsteder kunne bølgerne gå højt. Det gjorde det fx i Kangerluk, hvor fangeren Paulus Willes – der i øvrigt led af kajaksvimmelhed – skabte betydeligt røre.

ANNETTE ØSTERGAARD SCHULTZ

I 1914 var Grønland endnu en afkrog af verden, i hvert fald i henseende til kommunikationen af begivenheder af betydning for Europa. Tidende om verdenskrigens udbrud nåede således Nordgrønland med tre måneders forsinkelse i november 1914. Derefter måtte grønlænderne gå i spænding til om foråret, fem måneder senere, når landet igen kunne besejles og dermed modtage post. I spænding? Ja, bestemt. En optagethed af krigen i det fjerne Europa er ikke så mærkelig, som det umiddelbart lyder. Landet (kolonien) var nemlig omfattet af et monopol, som gjorde det afhængigt af tilførsler fra Danmark. Så selv om Grønland havde relativt velforsynede naboer i vest, kunne det, så langt fra krigsskuepladsen det end var, altså meget vel være blevet berørt af verdenskrigens varemangel. Det var da også sket godt 100 år tidligere under Napoleonskrigene.

>

Den grønlandske kunstner Arons fra Kan-geqs (1822-1869) forestilling om oplevelsen af 'kajaksyge'.

- > I Nordgrønland var man dog vant til at samle forråd til en meget lang vinter, hvor intet forsyningskib kunne nå frem. I vinteren 1916 vurderede den unge nordgrønlandske inspektør, Harald Lindow, sågar, at der i det forløbne år var blevet sparet så meget på provianten, at det var muligt at skære ned på tilforslerne fra Danmark. Det forudsatte dog, at der udsendtes rigeligt med ammunition.

Rationering

I løbet af krigen blev det stadig mere risikabelt at besejle Nordatlanten, og i oktober 1917 blev der i Grønland indført rationering på en lang række indførte varer. Harald Lindow konstaterede efter et halvt års forløb, at ordningen fungerede tilfredsstillende, om end den i højere grad burde tage lokale og årstidsmæssige hensyn. Lindow mente også, at man med en vis ret fra centralt hold kunne indskrænke rationerne for kolonimagtens funktionærer i Grønland – ikke så meget på grund af svindende lagre, men snarere som en slags solidaritetshandling med danskerne. Den øverste repræsentant for kolonimagten vurderede kort sagt, at i forhold til befolkningen i Europa havde de danske funktionærer i Grønland kronede dage.

Af de tilførte varer var kolonisterne i Grønland sikret broderparten. Hvor en grønlænder måtte klare sig med 1 pund rugmel om ugen, var rationen for en europæisk dansker 8 pund. Samme forhold var gældende for hvedemel (henholdsvis $\frac{1}{4}$ og 2 pund). For gryn såvel som for sukker var forholdet 1 til 6. Europæerne kunne få $\frac{3}{4}$ pund smør eller margarine om ugen. Den vare optrådte slet ikke på grønlændernes liste. Kun for kaffens vedkommende var grønlændernes ration næsten lige så stor som kolonisterne: 15 kvint mod danskernes 20 (henholdsvis 75 og 100 gram). Men kolonisterne havde desuden ret til 20 kvint kaffetilsætning.

Grønlændernes kost var af kulturelle grunde ikke så afhængig af brød og gryn som europæernes. Men for kaffens og sukkerets vedkommende ved vi, at det for længst havde indtaget en vigtig plads i grønlændernes hverdag. Ikke alle grønlændere mente, at fordelingen var retfærdig. Der blev klaget til Den Kongelige Grønland-

Harald Lindow var en flittig fotograf, men der findes ikke mange fotografier af ham selv. Her er dog et, som er taget under en slæderejse i 1918 ved Engelskmandens Havn. Lindow er nr. to fra venstre. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv. Se udvalg på www.arktiskebilleder.dk.

ske Handels Styrelse i København. Ud over forskellene mellem rationer pegede grønlænderne på en række varer, som reelt kun var tilgængelige for europæerne, fx mælk, smør, tvebakker m.m.

Dårlige fangstår

Med undtagelse af knap to års rationering på en række vigtige føde- og nydelsesmidler gik Grønland frem til 1916 tilsyneladende fri af verdenskrigens virkninger. Hvad, man derimod mærkede, var vejrets omskiftelighed, fangstdyrenes og især sælernes kommen og gåen. Næsten ved hver indberetning fra inspektør Lindow til Den Kongelige Grønlandske Handels Styrelse blev der klaget over den dårlige sælfangst, og det har også været de sidste år, for man i Grønland sadlede om til fiskeri og her især torskefiskeri. Men endnu var sælerne de vigtigste fangstdyr. Desuden var hajfiskeriet af betydning her i Nordgrønland sammen med fiskeri efter hellefisk og hvidfisk.

Fangerne var afhængige af enten at kunne sejle ud i kajakken og skyde sælerne derfra eller at kunne gå ud på isen og få ram på sælerne ved deres åndehuller. Det var også fra isen, at grønlænderne drev garnfiskeriet. Efteråret og vinteren 1916/1917 var derfor nærmest katastrofal. Luften var lun, og navnlig efter nytår holdt temperaturen sig næsten konstant over frysepunktet. Den ene fönvind efter den anden jøg hen over det bare landskab og slugte resterne af den is, som måtte have dannet sig i

> oktober. I slutningen af januar rasede en flere dage lang orkan, som efterlod både koloniernes og grønlændernes bygninger stærkt beskadigede. Grønlænderne kunne ikke komme i kajakkerne, og der var heller ingen is at drive fangst eller fiskeri fra. Hvad rensdyrene angik, blev de i denne periode tilsyneladende færre og færre fra år til år, og de var efterhånden helt uden betydning for ernæringen. Også jagten på fuglevildtet gik skidt. »Ernæringsforholdene må derfor som helhed siges at have været meget dårlige,« skrev inspektør Lindow til Styrelsen i København i marts 1917, »og da der som sædvanlig kun de færreste steder har været samlet tilstrækkelige forråd af torrede levnedsmidler, har noden næsten overalt været meget stor.«

Det var også tilfældet i Kangerluk, hvor man gennem hele vinteren ydede både understøttelse og fattighjælp til især syge, enker og forældreløse. Kommunen Kangerluk kan vel snarest sammenlignes med en dansk sognekommune, om end den var langt større i geografisk udstrækning, men langt mindre i antallet af sjæle. Kangerluk lå på Diskooen i Godhavn Kolonidistrikt. Godhavn eller Qerqertarsuaq var samtidig Nordgrønlands hovedby, som Godthåb/Nuuk var det for Sydgrønland, med sæde for henholdsvis den nordgrønlandske og den sydgrønlandske inspektør.

Kangerluk

Kangerluk bestod af et vekslende antal bopladser; ved udgangen af 1916: Evkitsok, Igdlunguak, Siorak og Upernivik. Disse fire bopladser befolkedes med 10 husstande og et samlet befolkningstal på 49. Husstandsoverhovederne var en kateket, en udligger eller udstedsbestyrer og otte heltidsfangere. Derudover kunne husstandene bestå af hustru og børn, en gammel far eller mor, fx en ugift søster og hendes »uægte« barn og ganske ofte et eller flere plejebørn.

Udliggeren i Evkitsok var bestyreren af udstedets butik og som sådan repræsentant for Den Kongelige Grønlandske Handel. Kateketen kan på sin vis sammenlignes med en dansk sognepræst, om end hans status i kommunen var en noget anden. Hans uddannelse var lang, men lønnen lille. Og den beskedne løn var der en mening med. Han blev tvunget til at supplere sin løn med traditionel fangst og fiskeri, og således ligestillet med bopladsens øvrige beboere var det tanken, at han skulle bygge bro mellem grønlandsk og europæisk kultur.

Fotografi fra april 1918 af Lejrplads i Eriks Dal i Diskofjorden, ikke langt fra Kangerluk. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv. Se udvalg på www.arktiskebilleder.dk.

Kateketen i Kangerluk var Hendrik Storck, gift med Susanne Storck, kommunens jordemoder. Hendrik Storck var i 1914 blevet kommunerådsformand i kommunen eller udstedet.

En artikel i næste nummer af Siden Saxo vil beskrive rammerne for det lokale selvstyre og Kangerluk Kommuneråds aktiviteter i perioden. Her skal blot nævnes, at kommunerådet i Kangerluk havde en del trakasserier med inspektoren i Qerqertarsuaq. Et af dem handlede om muligheden for i hastesager at sende et lønnet bud til kolonidistriktet. Der kunne jo fx være syge, der manglede lægehjælp.

Inspektoren mente det knap nok nødvendigt at svare på denne forespørgsel. Forst da kommunerådet i en sådan hastesag faktisk sendte et ekspresbud af sted – for ellers ville »kommunerådets myndighed være hen i vejret« – fik man en slags svar fra inspektoren. Men inspektoren nægtede at give budet betaling for turen. »Kommunerådet kan aldeles ikke sende ekspres post afsted.«

Landsbytossen

Det presserende anliggende for kommunerådet her i april 1916 var fangeren Paulus Willes forflyttelse. Wille var på grund af sit hidsige temperament efterhånden en belastning for det lille samfund. Ifølge kommunerådet folte kvinder og børn sig truede, og ingen kunne vide, hvornår temperamentet for alvor løb af med ham. Det havde allerede været galt året før, i begyndelsen af oktober 1915. Paulus Wille havde skudt efter et af kommunerådsmedlemmerne, og det fik kommunerådet til at foreslå, at han blev sendt til kulbrudet i Kaersuarssuk i Umanakfjorden.

- > En sådan tvangsforflyttelse var inspektøren ikke tilbøjelig til at sanktionere, og brodden gik i første omgang af konflikten, da Paulus Willes kone, Lea, døde i barselsseng den 3. november 1915. Paulus Wille havde plejet sin døende kone sammen med jordemoderen, Susanne Storch. Men Lea Wille krævede en så konstant pleje, at kommunerådsformand Hendrik Storch selv sendte bud efter Johannes Reimers ugifte søster, Edel, fra Nangissat til at stå bi. Hendrik Storch bad i den anledning inspektøren om et lån på 5 kr., så han dog (altså af egen lomme) kunne give Edel Reimer lidt kompensation for hendes ulejlighed.

Paulus Wille mistede ikke kun sin kone, men sandsynligvis også barnet, der ikke siden indgik i udstedets mandtalslister. Tilbage havde Paulus sin 6-årige datter, Margrethe. Paulus' far, den 62-årige Benjamin, og broderen, den 28-årige Simon, boede også hos Paulus i Evkitsok. Benjamin hørte formentlig til fangerens underklasse, eftersom Paulus efter sigende havde hutlet sig gennem sin barndom og ungdom. Så faderens bidrag til husstandens forsørgelse var nok beskedent. Simons evner ud i fangerhvervet kender vi ikke noget til. Paulus selv led ifølge kommunerådet af 'kajaksvimmelhed', et ikke sjældent handicap blandt fangere, som kunne gøre dem mere eller mindre uarbejdsdygtige.

Paulus drev dog sit fangerhverv, men måtte af og til modtage lidt fattighjælp. Han fremhævede selv, at han ikke havde nogen kvinde til at passe sin 6-årige datter. Enten måtte han blive hjemme hos Margrethe, eller også måtte Margrethe følge med ham. Det sidste

gjorde naturligvis ikke fangsten lettere.

Børnepasningsproblemet er vel til at forstå i det danske samfund i 2005. Men er det også det i et samfund, hvor man i vid udstrækning tog sig af hinanden på tværs af generationer og med plejebørn i næsten hver en familie? Ifølge mandtalslisterne var der kvinder i Evkitsok, der burde have kunnet tage sig af Margrethe. Men den tungsindige Paulus Wille var blevet en slags landsbytosse, og måske lå den egentlige grund til børnepasningsproblemet dér.

Tilsyneladende var Paulus et let offer for morskab og drillerier. Og når drillerierne blev ham for meget, løb vreden af med ham, og han blev farlig eller virkede i det mindste farlig. Dertil kom, at Paulus lå kommunen til byrde. Allerede i marts 1916 blev fattighjælpen en torn i øjet på kommunerådet. Rådet mente at kunne straffe Paulus ved at nægte ham hjælp, men forelobig indskrænkede det sig til at kræve al fattighjælp tilbagebetalt, når han nu eller senere blev »ansat i tjenesten«. Efter det var glippet at sende ham til kulbruddet, mente kommunerådet åbenbart, at de kunne sende Paulus til Qerqertarsuaq, inspektørens egen by, så måtte han vel derinde kunne finde sig beskæftigelse.

Men inspektør Lindow mente fortsat ikke, at Paulus Wille kunne forflyttes, så længe hans opførsel ikke havde videre følger end nogle lidt forskrækkede kvinder og børn. Inspektøren skrev i stedet selv til Paulus for at gøre ham opmærksom på, at der blev klaget over ham, og at han måtte se at forbedre sig. Paulus' svar mente inspektøren

Maleri af den grønlandske billedkunstner Aron fra Kangeq (1822-1869).

ikke at kunne finde hverken hoved eller hale i, betroede han senere Styrelsen i København. Det fremgår dog tydeligt af Paulus' brev, at han folte sig drillet og bagtalt, og at han godt selv var klar over, at vreden undertiden løb af med ham. Han undskyldte, at han var nødt til at modtage fattighjælp. Og det er fra dette brev, at vi ved, at der ikke var nogen barnepige at finde til Margrethe. I øvrigt havde Paulus tydeligvis sat pris på inspektørens brev, som han havde opfattet som et lille tegn på forståelse.

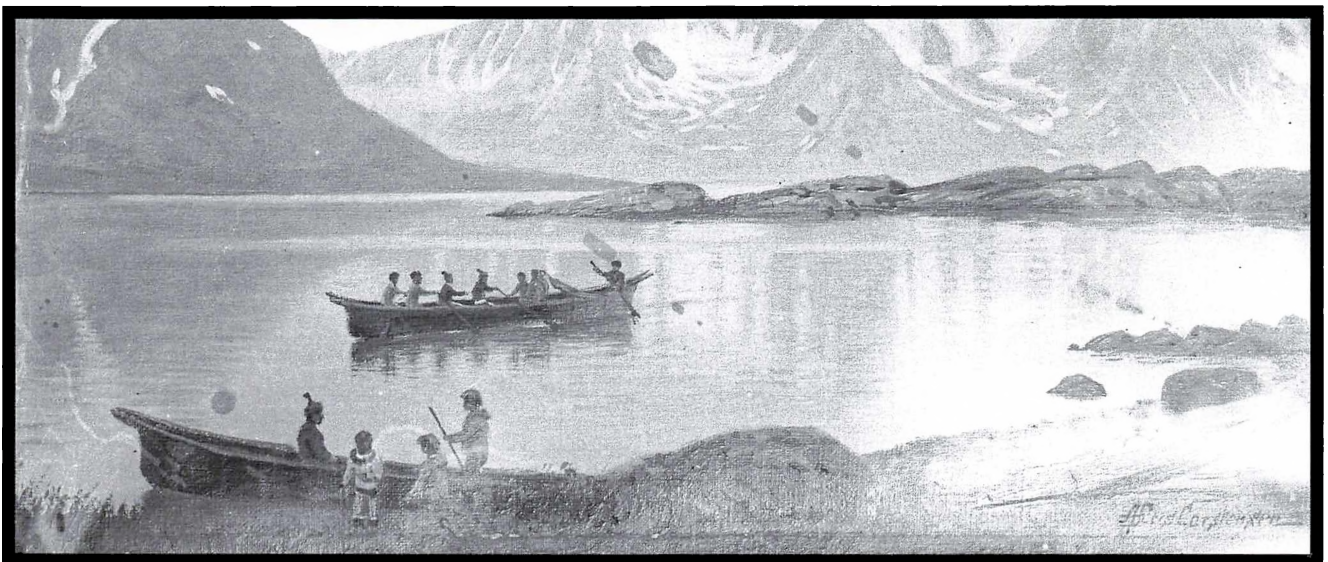
Kateketen

Kommunerådsformanden, som jo også var kateket, blev misfornøjet over, at inspektøren ikke ville sanktionere forflyttelsen af Paulus Wille. Hendrik Storch gik i rette med inspektøren, som efter hans opfattelse ikke havde forstået sit hverv som Nordgrønlands højeste embedsmand, og som, udpeget af Gud, skulle sørge for fred og holde hånden over de mishandlede.

Kateketens tiltale af inspektøren var naturligvis med et formelt »De«. Inspektøren svarede den 3. juli 1916: *»Jeg har fået det brev du sendte mig i maj måned, og kan se af dit svar, at du har været så fornærmet, at du slet ikke har forstået hvad jeg skrev...«* Og senere i en umiskendelig faderlig skuffet-vred tone: *»Det er ikke noget nyt for mig, at en grønlander bliver meget utilfreds, når jeg ikke kan sige ja til alt, hvad han beder om, men jeg troede dog du var fornuftigere. Du behøver hverken at blive uhøflig mod mig eller tale så meget om, at jeg skylder Gud min ansættelse her i landet.«*

Inspektøren foreslog dog også Hendrik Storch at klage til ministeriet. Kommunerådet tog Lindow på ordet, men før der var kommet svar, var meget ændret i det lille samfund. Kun Paulus Willes temperament var usvækket. Og da også udliggeren havde beklaget sig over fangeren, gav Lindow kommunerådet fuldmagt til at tage bossen fra Paulus.

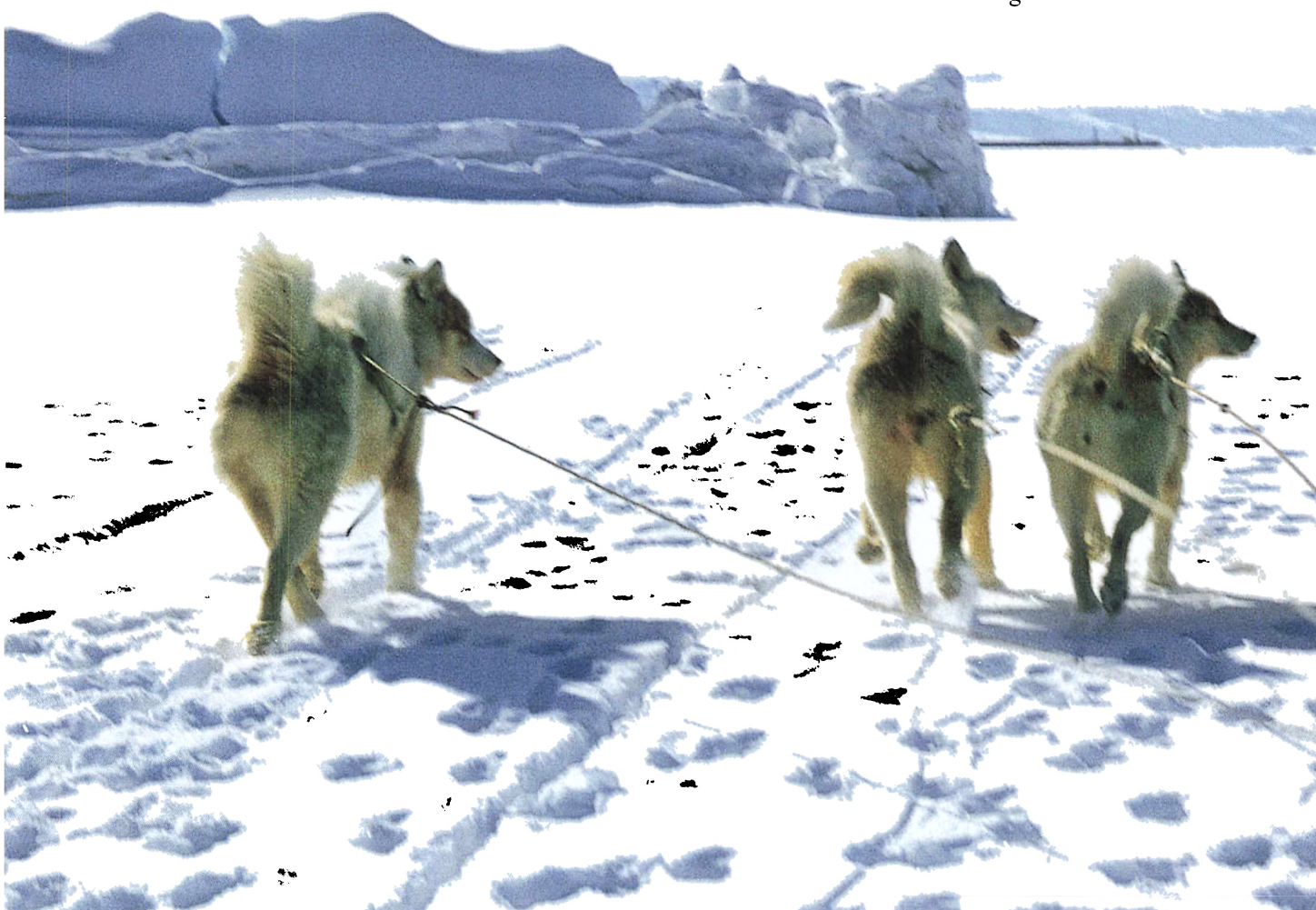
Fotografi af Konebåde på Disko Fjord (Kangerluk). Billedet er formodentlig fra omkring 1900. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv. Se udvalg på www.arktiskebilleder.dk.

- > I september 1916 afløste Peter Danielsen Hendrik Storch som kommunerådsformand. Det blev altså ikke Hendrik Storch, der i oktober 1916 kom til at lede forhøret af Josef Christiansens 23-årige datter, Salomine. Hun var blevet gravid, og ved forhøret opgav hun volontør A. Knudsen (sikkert fra Qerqertarsuaq) som far. Den forklaring blev dog ikke godtaget inde i Qerqertarsuaq: Knudsen kunne det ikke være. I januar 1917 blev barnet født, og efter fødslen blev Salomine Christiansen syg. Dog tilsyneladende ikke alvorligt: Hun fik sygekost, og jordemoderen, Susanne Storch, havde efter eget udsagn svært ved at forhindre Salomine i at forære maden væk! Salomine boede sammen med lille Salomon hos sin far i december 1917.

Forinden, i marts 1917, var Hendrik Storch trådt ud af kommunerådet: »...at jeg alene sigtedes til at være fader til et uden for ægteskab født barn og af den grund trådte tilbage som kommunerådsmedlem, fordi det generede mig. Og ligeledes undlader jeg at blive opført på repartitionslisten for denne gang, da jeg derved ikke ville falde mine bofæller til byrde.«

Hendrik Storch gav altså afkald på sin del af udstedets repartitionslod, dvs. fordelingen af 1/5 af værdien af de fangstdyr, som var blevet indhandlet hos koloni- og udstedsbestyreren i Grønland og sendt til Danmark. Foruden denne indtægt kom han også til at undvære indtægten fra kateket-embedet. Det hverv overtog en ny kateket, Ditlev Rosbach. Den sociale deroute gik derefter hurtigt. Allerede i 1917 var Hendrik Storch ude af stand til at betale et bidrag til Salomines søn.

Og ikke nok med at Hendrik Storch fik frataget en væsentlig del af sit udkomme; også hustruen var truet på sit hverv. Det er lidt uklart, om Susanne Storch faktisk mistede bestillingen som jordemoder, eller om det blev ved udsigten. Der havde bredt sig det rygte, også til inspektør Lindow, at Susanne Storch var skyld i, at Salomine var blevet syg i barselssengen. Det benægtede jordemoderen på det bestemteste. Det falske rygte mente hun at vide, at en »Simon« stod bag. Det var et stift stykke, tilføjede hun, for samme Simon var i forvejen skyld i hendes mands ruin.

Den eneste Simon i udstedet Kangerluk var broderen til Paulus Wille. Havde Simon Wille kastet mistanken på Hendrick Storck, da det blev slået fast, at Knudsen ikke kunne være far til Salomines barn? Havde Simon været lobbyist for den tanke, at den faldne kateket ikke var værdig til en del af repartitionen? Opfindsomheden kan have været stor hos én, som havde noget at hævne.

Hendrik Storch havde forsøgt at bruge »systemet«, der var dansk i sit ophav, til at opnå det mål at komme af med Paulus Wille. Det lykkedes ikke, og tilsyneladende fældede familien Wille i sidste ende på mere uformel (grønlandsk) vis kateketen og kommunerådsformanden.

Hermed er langt fra alt sagt om danske formelle og grønlandske uformelle regler i det grønlandske lokalsamfund i kolonitiden. Herom kan man læse mere i næste nummer af Siden Saxo.

*Annette Østergaard Schultz
er arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg*

fra
Trinitatis Kirkes krypt
til Assistens Kirkegård

– Det sidste hvilested for byens borgerskab

Forholdet til døden er for mange et følsomt emne. Begravelser skal derfor gerne være afdæmpede, rolige og uden overraskelser, og begravelsesritualet opfattes som en endelig afsked med det afsjælede legeme. Men som så meget andet har dette ikke altid været tilfældet. I 1700-tallet, på Peter Schiønnings tid, var ritualerne anderledes og nærvær med de døde mere almindeligt. Gennem hans øjne fortælles her et stykke bogstaveligt talt morbide kulturhistorie.

JAKOB SEERUP

Kister fra krypten i Trinitatis Kirke. Kisterne på billedet har temmelig god plads, men ofte stod de i fire eller fem lag oven på hinanden. Bemærk også de små barnekister:

Den 14. august 1742 var der begravelse i Trinitatis Kirke. Det var den 47-årige kaptajn i Søetaten, Hans Leth, der skulle stedes til hvile. Alt var gjort klar. Sergenter var tilsagt til at bære kisten, de nærmeste sorgende var til stede, og låget ned til familien Leths gravkrypt var løftet af. Men der var alligevel noget, der ikke var, som det skulle. Hen ad kirkegulvet, som et spor efter ligkisten, strakte der sig en fugtig stribe. Det lugtede ikke helt godt, og de nærmeste sorgende tænkte deres.

Men det skulle blive værre endnu. Da bærerne var nået frem til den åbning i gulvet, som kisten skulle fires ned igennem, og var i færd med at fire kisten ned i krypten, gled kisten ud af sine tove. Der lød et uhyggeligt rungende dunk op under kirkens hvælvinger, og de sorgende så på hverandre, først med forskrækkelse, siden med vrede i blikket. Kisten var faldet med hovedenden først, låget sprunget op, og

I Skt. Olai Kirke i Helsingør stod kisterne stadig i stabler, da krypterne blev undersøgt i 2000. Sådan må der have set ud i Trinitatis Kirke, før Nationalmuseet »ryddede op« i 1920'erne. Der er tilgængelige krypter i fx Skt. Petri Kirke på Nørregade i København og i Christianskirken på Christianshavn. Foto: Helsingør Bymuseum, Torben Bill-Jessen.

> dernede sås tydeligt, hvordan ligsafterne skvulpede ud på de øvrige kister i krypten. Der blev ikke uddelt drikkepenge til sergenterne for den præstation. Tværtimod blev de skældt huden fuld af Holmens chef, admiral Suhm, som var yderst forbitret på dem for deres uforsigtighed.

Vores øjenvidne til denne bizarre hændelse i Trinitatis Kirke er dagbogsskriveren Peter Schønning (1732-1813). Han var selv til stede sammen med resten af familien og afdødes venner og bekendte. Afdøde var Schønnings morbror, Hans Leth (1695-1742), der som en dygtig søofficer havde stået på sin karrieres tinde med rang af Ekvipagemester på Holmen, da han få dage forinden var blevet revet bort af vattersoten. Han boede ved sin død til leje i huset hos en blokkedrejer i Store Strandstræde. Og her havde familien både den 12. og 13. august været på besøg for

at se liget. Begravelsen var på mange måder en uheldig affære. For det første havde bedemanden ikke sørget for at »tappe liget efter døden.« Deraf den megen væske. Dertil kom, at kisten var dårligt lavet. Den var ikke blevet oversmurt med beg, og der var åbninger i bunden, som væsken kunne sive gennem.

Nærkontakt med døden

Men når det kom til stykket, var hændelsen ikke noget, der vakte hverken rædsel eller større ubehag blandt de efterladte. Forholdet til døden var på Holbergs tid meget mindre tabubelagt, end det er i dag, hvor børn knap nok får lov til at komme med til en begravelse. Livet er en lang afsked, og døden oplevedes lige så smertelig dengang som i dag. Men til gengæld gjorde man i 1700-tallet meget ud af, at de døde fik en begravelse, som var deres stand værdig.

Familien Schionning brugte Peter Schionnings mors familie, familien Leths, gravkrypt. Den fandtes under gulvet i koret ved Trinitatis Kirke. Her blev Schionnings døde søskende stedt til hvile sammen med de familiemedlemmer, som blev forundt et længere liv.

I det stærkt standsopdelte og enevældige samfund kunne man ikke hævde, at alle var lige i døden. Her var der lige så stor forskel på høj og lav som i resten af samfundet. De arme stakler i samfundets rendesten, som døde i trange kælderværelser i de uhumske kvarterer i middelalderbyen, blev transporteret ud til den store fattigkirkegård uden for Østerport, Holmens Kirkegård, eller en af byens øvrige fattigkirkegårde. Her blev de kulet ned uden ligfølge eller større opmærksomhed. Og deres grave blev jævnlige rodet op af svin, som rodede efter olden i den løse jord. Der var nemlig ikke råd til at forsyne kirkegården med et ordentligt gærde.

Den lille Peter Schionning havde allerede været til flere begravelser. Ud af hans søskendeflok på tretten var det kun de syv, der overlevede indtil voksenalderen. Tidligere det samme år havde han været med til at lægge sin søster i graven i den samme gravkrypt. I dagbogen skrev Schionning, »Den 4. juni 1742. Om eftermiddagen kl. 4 døde den sidste Maria Rebecka af smaa kopper. Den 7. juni 1742. Blev hun begravet i Runde Kirke.« Man studser over, at der står »den sidste«, men det skal forstås på den måde, at ikke færre end tre af Peter Schionnings søstre var blevet døbt Maria Rebecka, men alle døde som spæde. Børnedødeligheden var høj. Og selvom faren var renteskriver og kammerråd, og familien Schionning dermed ganske velstående, ramte døden også rige folks børn. Året efter døde det sidste spædbarn i søskendeflokken, den lille Tobias, kun to dage gammel. Efter tretten barnefødsler blev den nu 45-årige mor, Anna Leth Schionning, forskånet for flere graviditeter. Hun levede lykkeligt til 1766.

Hendes mand derimod, Peter Schionnings far, renteskriver Peder Schionning, blev ikke forundt mange år mere på denne jord. I januar 1745 blev han ramt af en ondartet feber, som grasserede i København det år. På dødslejet lå han og morede sig med at håndfodre sine tamme nattergale. Selvom der blev tilkaldt indtil flere

Trinitatis Kirke omtales ofte som »Runde Kirke,« som den blev kaldt. Ikke på grund af det runde tårn, men fordi menigheden var overført fra det runde kirkebyggeri, som Christian 4. havde påbegyndt under navnet Sancta Anna Rotunda, men som aldrig blev færdigbygget. Foto: forfatteren.

> doktorer, var der intet at stille op, og den 25. januar drog han sit sidste suk. En dags tid efter, at han var død, løb der en del »stinkende blod« ud af munden på ham, og en svulst anedes på hans hals. Doktoren ville derfor gerne have lov at åbne ham, men det ville den sorgende enke ikke tillade. Børn blev dengang ikke skånet, som de bliver i dag, og Schiønning noterede i sin dagbog »Jeg saa ham lig adskillige gange; og sidste gang fik ondt derved, at jeg nær havde besvimet.« Der var med andre ord intet mystisk ved døden. Den var tværtimod en meget tilstedeværende del af livet.

Faren blev begravet fem dage efter sin død. Denne gang gik tingene efter bogen i modsætning til svogerens begravelse. Ceremonien foregik ved middagstid, og

måske belært af de dårlige erfaringer fra Hans Leths jordefærd, havde man sørget for »en dobbelt egeudklædt kiste, indvendig med jern beslagen, der efter regningen foruden betrækket, kostede 24 rigsdaler.«

Når man linder lidt på kistelåget

Vi har nu set nogle eksempler på, hvordan døden gjorde sin tilstedeværelse gældende i Peter Schiønnings barndom og tidlige ungdom. Som det allerede står klart, er hans efterladte dagbøger og øvrige papirer en glimrende kilde til blandt andet datidens gravskikke og forhold til døden. I det følgende skal vi se nærmere på de lidt mere aparte situationer, som dette nære forhold til døden afstedkom.

I 1759 døde Peter Schiønnings onkel, etatsråd Christian Leth, i en alder af 64 år. Han havde i nogle år døjet med en leversygdom. To dage efter etatsrådets død så Schiønning sin onkels lig, »som alt var svulden og flydende«, som der står i dagbogen. To dage senere var han med til at gøre klar til onklens begravelse. Der var godt pakket med kister nede i krypten, hvorfor der var et praktisk behov for, at der blev gjort ordentlig plads til kisten. Så om morgenen klokken halv otte den 28. august 1759 fik Peter og hans brødre og onkler lukket kirken af og åbnet lemme i gulvet ned til krypten. Når de nu alligevel var nede i krypten, kunne Schiønning ikke nære sig for lige at lindre lidt på kistelågene og se, hvordan slægtningene havde det, som de lå der og ventede på den yderste dag og opstandelsen.

De åbnede blandt andet for Schiønnings fars kiste. Schiønning noterede i dagbogen, at liget endnu lå »meget frisk, og endnu, skønt efter 15 aars tid, lignede sig en del.« Den uheldige kaptajn Leths kiste blev også åbnet, og det kunne konstateres, at onklens hovedkulds nedfart i krypten ikke var gået sporløst hen over ham; »... halsen var bleven knækket, saa at hovedet laa hel paa siden, og skuldrene op mod enden. Jeg trak liget ned, der nu var let som en fjer, og lagde hovedet paa sin rette plads. De orme, der havde fortæret ham, kunne og ses døde i stor mængde at ligge der endnu, da han døde om sommeren, august 1742. De var af de samme slags som gerne ses i priveter, gule og temmelig store.« Man ser de døde maddiker for sig, som Schiønning altså kunne genkende som de samme, som levede et herligt liv i byens lokummer.

Også Schiønnings mor måtte jo dø en dag, og da hendes tid kom i oktober 1766 gentog begravelsesceremonierne sig. Doktorerne havde ellers kæmpet meget for at bevare hendes liv. Blandt andet havde de ordineret store doser opium, hvilket om ikke udsatte døden, så dog i hvert fald hensatte hende i en så salig rus, at hun fortalte, hvordan hun havde drømt, at hun var i himlen!

Denne gang skrev Schiønning lidt mere om, hvordan det gik for sig ved selve ligbegængelsen. Moren havde boet sine sidste år på Regensen, lige over for Runde Tårn og Trinitatis Kirke. Så der var ikke langt at bære hende. Hendes ene søn, Jørgen, var forstander eller provst på Regensen og havde derfor en stor embedsbolig der. Den nærmeste familie fulgte kisten, som blev båret af studenter fra Regensen, iført sørgekapper. En række tjenere fulgte også på hver side af familien, så det blev

Peter Schiønnings fars kiste var en »dobbelt egeudklædt kiste, indvendig med jern beslagen.« Måske så den ud som denne, der blev undersøgt i Skt. Olai Kirke i 2001. At den var dobbelt betyder, at der var en udvendig egekiste og en indvendig af fyrretræ. Her er den inderste kiste taget ud og står ved siden af yderkisten, som er af egetræ og jernbeslået. Foto: Helsingør Bymuseum, Torben Bill-Jessen.

- > et helt fornemt lille sørgeoptog. Studenterne har selvfølgelig kendt provstens mor, men det var nu ikke derfor, de bar kisten. Det var ganske enkelt et privilegium for studenterne at bære kisterne ved byens begravelser. De gjorde det naturligvis ikke gratis, og dermed var der sikret dem et godt tilskud til studierne.

Mødet med storesøster og den døde kommandant på Christiansø

Vi har nu været nede i familiens gravkrypt nogle gange. Men vi skal derned flere gange. For døden var en del af Schionnings liv. Døden var nærværende i 1700-tallet.

Tidligt om morgenen den 4. august 1776 døde Catharina Margarethe Leth i den ærværdige alder af 71 år. Hun var en halvsøster til Schionnings mor, og i familien hed hun ikke andet end Moster Grethe. Morgenen efter mosterens død begav familien sig til kirken for at flytte rundt på kisterne. Schionning beskriver scenen for os endnu en gang: »... lod kirkedorene lukke og aabne adskillige kister blandt andre den 1ste Marie Rebeckes, som der endnu, uagtet næsten 50 aar siden, kom en slags muggen liglugt af. Jeg havde aldrig set hende for uden nu paa denne maade, da hun som en ældre søster af mig var dod, forend jeg blev fodt. Hendes kiste var foret med hvidt cattun, som da var tilladt.« Denne begivenhed kan ikke betegnes som andet end bizar. Som ovenfor anført var der tre søstre, alle ved navn af Maria Rebecka, som døde som spædbørn. Denne første af dem var død i 1729 et år og en dag gammel. At Schionning kunne møde hende i døden på denne facon var kun muligt i kraft af, at familien var fornem nok til at eje en gravkrypt i en af byens store kirker. Man kan hæfte sig ved, at disse møder med de døde ikke på nogen måde var formaliseret eller omgærdet af ritualer. Tværtimod var de herligt uformelle. Om Peter Schionning og hans familie skilte sig ud fra mængden ved deres fascination for at åbne kister, er det ikke muligt at fastslå. Men alle familier, der var så heldige at eje en gravkrypt, var trods alt med jævne mellemrum tvunget til at bevæge sig derned for at flytte rundt på kisterne.

Peter Schionning bedrev nu også sine kisteåbninger andre steder end i Trinitatis Kirke. Da han i 1770 var på Christiansø, var han med vanlig nysgerrighed rundt alle vegne på oen. Således også på øens kirkegård, hvor han så, at der var opført »åbne begravelser« til øens afdøde kommandanter. Med åbne begravelser må antages, at han mener små murede kapeller. Schionning kunne ikke lade være, og da låget på Christiansøs første kommandant, Hofmanns, kiste alligevel sad løst, blev den åbnet; »... og saa man ham deri at ligge ganske hel og indtorret, uagtet nogle og 90 aar siden hans begravelse, han var vel klædt. Et rorende og indtagende syn for mig at se, og som den nærværende tid oftere burde stræbe efter at kunne give efterkommere.« Den sidste sætning

Kisteplade for Schionnings søn, Peter Anthon. Da kisterne blev genbegravet på Assisens Kirkegård i 1926 blev kistepladerne skruet af, og de findes nu bevaret sammen med enkelte velbevarede kister i krypten under Trinitatis Kirke. Foto: Forfatteren.

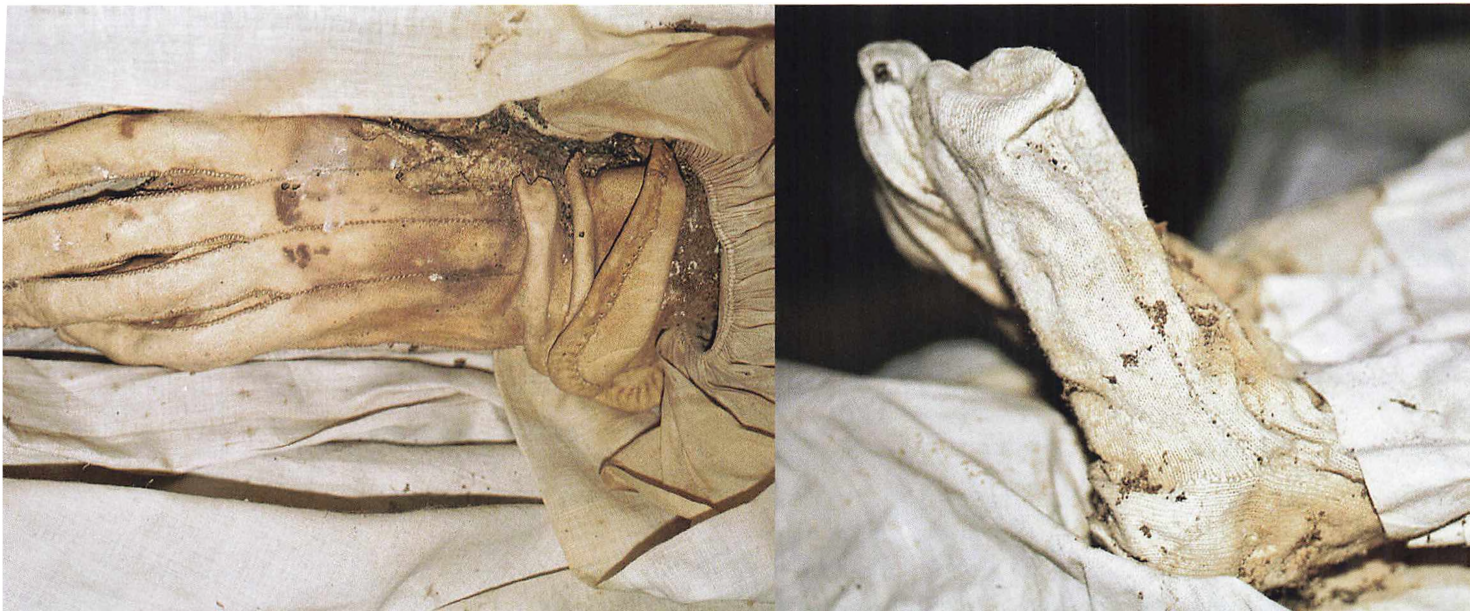
vidner om, at Schiønning var drevet ikke blot af simpel nysgerrighed, men havde en historieopfattelse, der fordrede et direkte møde med det forgangne. I øvrigt gjorde han den fornuftige iagttagelse, at årsagen til, at kommandanterne har ladet opføre disse åbne begravelser måtte være, at der ikke var nok jord på øen.

Schiønnings eget døde barn

Den 16. marts 1778 om natten kl. kvarter over et blev Peter Schiønning sagte vækket af pigen i huset. Han vidste godt, hvad der var ved at ske. Hans søn, lille Peter Anthon, lå på sit yderste. Kort efter døde han – ikke en gang fem år gammel. »Ingen uden den, som selv har forsøgt det, kan vel siges eller vide, hvad man føler ved et barns død, i det ringeste den første gang, man prøver denne skæbne, og hvad det er for kummerlige timer at udstaa,« betroede Schiønning dagbogen. »I det ringeste første gang«... Schiønning forberedte sig mentalt på, at døden kunne komme igen efter hans små piger. Det gjorde den dog ikke blandt andet takket være de koppeinokulationer, som de blev vaccineret med kort tid efter.

Om morgenen klokken 9 kom snedkeren og tog mål til kisten. Samme aften klokken 6 blev lille Peter lagt i kiste og klædt af en kone, »som plejede at gøre dette efter nu brugelig skik for børn« skriver Schiønning. Peter Anthon skulle begraves dagen efter ved middagstid. Bedemanden og formanden for studenterne havde allerede været der og indgået de nødvendige aftaler. Næste dag om formiddagen så Peter Schiønning og hans kone deres lille søn en sidste gang. Han »... var klædt med kulorte baand, bart hoved, hænderne lige ud med handsker paa, nye strømper paa fødderne. Havde et rødt bredt baand om livet som et skærf, ligeledes røde, couleur de chair silkeopslag og krave paa en hvid kjole.« >

Peter Schiønning beskriver, hvordan hans søn, Peter Anthon var fint klædt på i kisten. Disse oplysninger om ligets påklædning kan suppleres med billeder fra Olai Kirke i Helsingør. De begravede havde handsker og strømper på og var i øvrigt klædt som Peter Anthon. Foto Helsingør Bymuseum, Torben Bill-Jessen.

- > Klokken halv tolv blev han begravet i krypten. Schionning skrev, at han blev kort i en stor karet og båret af fire studenter. En gadekommissær gik foran for at gøre plads over Kultorvet. *»Han havde en net overtrukken egekiste med en smuk plade paa. Hans morfar Nægler og jeg fulgte ham, Schonheider havde kastet jord paa.«* Schionnings kone, Marie Christine følte åbenbart sorgen alt for stærkt til, at hun kunne magte at følge liget.

Fra krypten til kirkegården

Peter Anthon var blandt de sidste, der blev begravet i krypten. I 1789 omtaler Schionning nemlig i sin dagbog, at hans fætters kone, fru Bording, blev begravet i Runde Kirke i grev Fuirens krypt, som lå tæt ved familien Leths, hvor også Schionning-slægten blev gravsat. Der blev dog givet en skriftlig forsikring fra kirken, at *»naar der blev slaget kister itu i vores, som var opfyldt, saa at der blev plads, skulle hun blive forflyttet deri, og derfor nu ikke betalte noget. Hun blev sat ovenpaa etatsraad Grams kiste, som ogsaa stod der.«* Her ser vi altså, at krypten var fuld, og at man forventede, at de ældste og mest medtagne kister på et tidspunkt ville blive slået i stykker, så der på den måde blev skabt mere plads. Det kan i dag forekomme som en voldsom praksis, men det var nu en gammel, etableret skik. De dodes knogler blev i den forbindelse samlet i mindre såkaldte »benkister«, som forblev i krypten, men var knap så pladskrævende.

Imidlertid tyder meget på, at der aldrig blev iværksat en sådan oprydning. I 1805 blev det ganske enkelt forbudt at begrave lig i kirkerne. Peter Schionning og hans kone blev derfor ikke gravsat i krypten. Da hans storesøster, Helena Dorothea, gift von Aphelen, i 1792 døde, noterede han i dagbogen, at hun ganske vist blev begravet standsmæssigt med fire heste, men det blev på Frue Kirkegård, *»da der ikke var nogen*

Her ses et eksempel på en benkiste fra Olai Kirke i Helsingør. Når de gamle kister ikke kunne holde længere, blev de smidt ud og indholdet lagt i en benkiste. Familien Rosenvinge, ben fra 1600-tallet. Foto: Helsingør Bymuseum, Torben Bill-Jessen.

Schjønnings noterede sig om de moderne gravmæler af sten på Assistens Kirkegård, at med tiden »ville regn og vejr disfigurere dem«. Det fik han jo ret i. Her er de sørgelige rester af hans egen gravsten. Foto: Rolf Larsen, www.skibhist.dk.

HVIS DU VIL LÆSE MERE:

Helsingør Kommunes Museer 2001, *Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser.*

Danmarks Kirker, Trinitatis Kirke, Kbh. 1962. Schjønnings Samling, Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling.

plads i begravelsen i Runde Kirke. « Her stoder vi for første gang på, at familiens medlemmer bliver begravet i egentlige jordfæstegrave. Det var en ny mode, der spredte sig fra slutningen af 1700-tallet, for til sidst at blive altdominerende herhjemme.

Man skulle tro, at Peter Schjønnings gik varmt ind for begravelsen i krypten, siden han brugte den til sit eget barn og færdedes der så hjemmevant. Men faktisk skrev han i et lille essay allerede i 1760'erne, hvordan han syntes, det egentlig var en uskik. Det lugtede fælt og var ikke særlig værdigt. Men i praksis skulle der gå nogle år, for familien forlod kryptebegravelserne.

Det begyndte ved Schjønnings svigerindes død i 1797. Hun havde insisteret på, at begravnes i jorden på »Kirkegaarden uden for Nørre Port«, altså på Assistens Kirkegård. Jordfæstebegravelser var nu blevet så moderigtige, at familien bevidst fravalgte de gammeldags gravkrypter. Schjønnings bror gav ved den lejlighed udtryk for, at han ville købe et egentligt familiegravsted på kirkegården. Disse familiegravsteder var i princippet en videreførelse af den fornemme skik at have sin egen krypt. Omgivelserne var med andre ord nye, men behovet for at hævde sin families status gennem gravlæggelsen uændret.

I 1797 beskriver Schjønnings i dagbogen, hvordan han har oplevet et besøg på Assistens Kirkegård, som nu for alvor var ved at blive et fornemt sted, hvor han beså »kirkegaarden uden for Nørre Port, der nu er ziret med mange og kostbare marmormonumenter og stene.« Schjønnings mente, at det var en fornøjelse at se alle disse smagfulde gravmæler, kunstneren Wiedewelt havde udformet mange af dem. Ved den lejlighed så han også sin svigerindes grav, der var ved den nordvestlige mur. Her havde broren købt et stykke jord til hele familien.

Men hvad skete der med krypten i Trinitatis Kirke? Som nævnt ovenfor blev der ikke gravsat flere i den, og kisterne blev heller ikke »slaget itu.« Og dog. I 1926-27 gennemførte Nationalmuseet en temmelig hårdhændet oprydning i krypterne under kirken. I familien Leths kapel forefandt man ikke færre end 33 kister, der lå stablet i fire lag. Mange af kisterne var i en temmelig forfalden stand, og man mente, at denne tingenes tilstand var »uværdig«. Derfor valgte museet at dokumentere kisterne så godt, som man mente var nødvendigt af antikvariske hensyn, og derefter genbegrave dem alle på Assistens Kirkegård.

Så kom de da alle i jorden, Onkel Leth, der var faldet på hovedet ned i krypten, Schjønnings fugleglade far og opiumsbedøvede mor og hans søn, den lille Peter Anthon. Og selvom de næppe havde forestillet sig det, blev de til sidst genforenet på Assistens Kirkegård, hvor stenen over Peter Schjønnings endnu står som et minde over dem alle. Igennem hans dagbøger, breve, manuskripter og andre papirer har de alle fået et eftermæle. Disse papirer findes i dag på Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling. Men en stor del af dagbogsoplysningerne er nu af undertegnede blevet gjort tilgængelige på www.orlogsmuseet.dk/schjoenning.htm.

Jakob Seerup er museumsinspektør ved Orlogsmuseet og Tojhusmuseet

Vilhelm Bergstrøm:
En borger i Danmark under krigen
Dagbog 1939-45. Bd. 1-2

Gads Forlag, 2005. 1192 s. 349 kr.

Vilhelm Bergstrøm (1886-1966), københavnsk forfatter og journalist, førte dagbog og udklipbog fra Anden Verdenskrigs udbrud. John T. Lauridsen har udvalgt og bearbejdet dagbogsmaterialet, der består af ikke mindre end 80.000 sider. Bergstrøm ville vise, hvordan krigen spejlede sig i hverdagen og selv de allermindste ting. Fra de første problemer med rationeringer og mørklægning til sabotager, jødeforfølgelse og clearingmord.

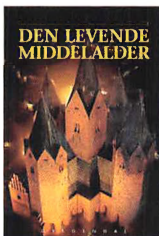
Claus Bundgård Christensen m.fl.:
Danmark besat
Krig og hverdag 1940-45

Høst, 2005. 848 s. 499 kr.

Fire unge historikere forsøger at knytte trådene til en samlet fortælling om hele det danske samfund under besættelsen. Bogen favner bredt og forsøger at beskrive mere end blot tidens politiske historie. Mellem- og efterkrigstiden behandles også for at vise, at besættelsen ikke er en parentes, men tværtimod en del af en udvikling.

Brian Patrick McGuire:
Den levende middelalder
Fortællinger om dansk og europæisk identitet

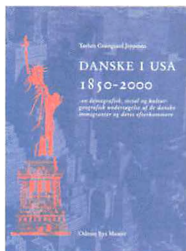
Gyldendal, 2005. 301 s. 299 kr.

Middelalderen strakte sig fra folkevandringstiden omkring år 500 til den gryende renaissance ca. 1000 år senere. Forfatteren beretter historien om en tid med en kirke splittet mellem vest og øst, med korstog og blodige krige, med lærdom og munkevæsen, med høvisk kærlighed, med litteratur og kunst og med en begyndende europæisk identitet, der rækker frem mod i dag.

Torben Grøngaard Jeppesen:
Danske i USA 1850-2000
En demografisk, social og kulturgeografisk undersøgelse af de danske immigranter og deres efterkommere

Syddansk Universitetsforlag, 2005. 445 s. 348 kr.

Fra begyndelsen af 1800-tallet til i dag har over 450.000 danskere taget turen over Atlanten for at søge et nyt liv. Bogen drejer sig om disse mennesker, de danske immigranter og deres efterkommere. På baggrund af statistisk materiale undersøges de danske immigranter og deres efterkommeres sociale, erhvervs-mæssige og økonomiske forhold og især analyseres graden af integration i de omkringliggende samfund.

Knud Sørensen:
Severin Weiersøe
En landsbydegns historie

Gyldendal, 2005. 216 s. 225 kr.

En autentisk beretning om husmandssønnen Severin Weiersøe (1814-97), der blev en afholdt landsbydegn i Østjylland, efter han – på trods af alle odds – fik en seminariuddannelse. Knud Sørensen giver en skildring af en af de mænd, der brød med den sociale arv og satte sit præg på såvel den folkelige som den politiske udvikling. Samtidig skildres et stykke danmarkshistorie om små folks kår.

Hans Sode-Madsen:
Reddet fra Hitlers helvede
Danmark og De Hvide Busser 1941-45

Aschehoug, 2005. 300 s. 299 kr.

Første større samlede fremstilling om den største danske humanitære indsats i nyere tids historie. Bogen er en beretning om en helt enestående humanitær indsats rettet mod de tusinder af

B O G N Y T

danskere, som i løbet af Anden Verdenskrig blev bragt til fængsler, tugthuse og kz-lejre i Tyskland. Fortællingen rummer mange myter, og myterne skygger for den kendsgerning, at pakkerne var arrangeret og betalt af det danske socialministerium, og at de fleste fanger blev reddet hjem ved ministeriets indsats – og i danske busser udlånt fra DSB og diverse private ruter landet over.

SKØNLITTERATUR:

Ole Hyltoft:

Københavnerpigen og kongemaleren

Hovedland, 2005. 263 s. 248 kr.

En historisk roman om Julie, der bor i en beskeden ejendom på Christianshavn sammen med sin familie. Julie arbejder på Hirschsprungs tobaksfabrik – er socialist – og tror, at tilværelsen må rumme mere end hårdt arbejde og slidsomme hverdage. Med baggrund i en kærlighedshistorie mellem Julie og den kendte portrætmaler William Lauenborg gives et varmt billede af arbejderbevægelsen, klassekampen og dagliglivet i Staunings København anno 1905.

Vibeke Grønfeldt:

Mindet

Samleren, 2005. 366 kr. 299 kr.

En historisk roman om en barndom og tidlig ungdom på landet i begyndelsen af 1900-tallet, som det opleves af pigen Agate. Hun vokser op på en gård med sine forældre, en stor søskendeflok, en bedstefar på aftægt og skiftende hold af piger og karle. Dette mikrokosmos beskrives på en sådan måde, at man får et sansemættet og detaljerigt billede af dansk bondekultur.

FOR BØRN:

Maria Helleberg og Janne Hejgaard:

Glimt af danskhedens historie

I billeder og tekster

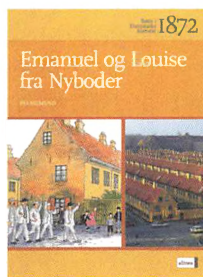
Modtryk, 2005. 45 s. 149 kr.

Danskheden, det typisk danske, er en levende foranderlig størrelse, der hele tiden fornyr sig i samspil med omverdenen. Bogen beskæftiger sig med danskhedens historie, som den kommer til udtryk ad kunstnerisk vej. I fx billeder, statuer og teaterstykker fra de sidste par hundrede år findes stumper af den danske selvforståelse, som den har spejlet sig hos samtidens kunstnere – og der ses på dem gennem nutidige briller. Kan læses fra ca. 14 år.

Pia Sigmund:

Emanuel og Louise fra Nyboder 1872

Alinea, 2005. 48 s. 137,50 kr.

De to søskende Emanuel og Louise, der er hhv. 8 og 10 år gamle, bor med deres familie i Nyboder i København. Børnene fortæller om deres hverdag, hvad de leger, hvordan de bor, hvordan de fejrer jul, deres skole, deres tøj og mad og om Slaget på Fælleden. Bogen, der kan læses fra ca. 10 år, er en del af serien Børn i Danmarks historie, hvor der findes yderligere 3 bind.

Kære Siden Saxo!

Som sproglærer for voksne udlændinge bliver man konfronteret med alskens spørgsmål, herunder spørgsmål om Københavns historie. Jeg har en ret bred historisk viden og kan besvare de fleste spørgsmål uden de store vanskeligheder, men jeg er lidt i tvivl om historien bag Magstræde.

Kan Siden Saxo mon hjælpe?

Mvh

Mette Møller, København

Svar:

Magstræde har ikke noget med magelighed at gøre. Oprindelsen er derimod direkte latrinær.

Ordet 'mag' betyder oprindeligt 'nødtørftshus' eller simpelthen 'lokum'. I hvert fald fra 1500-tallet var der nemlig på dette sted opført et offentligt 'mag', som stod på pæle ud i stranden. Dette sted kaldtes også 'Vestre Mag' til forskel for 'Østre Mag', som lå ved det, der i dag er Hyskenstræde. Hyskenstræde kommer i øvrigt af tysk, 'das Häuschen', som direkte oversat betyder 'det lille hus'. Også her er den latrinære sammenhæng åbenlys. Når man i dag omtaler et toilet som et 'das', kommer det faktisk også herfra, nemlig fra bestemmelsen i 'das Häuschen'.

En del af husene i Magstræde er temmelig unikke, da det meste af gaden blev skånet ved storbranden i 1795. Det er dog de færreste, der har undgået betydelige ombygninger. To af de fineste bygninger er Magstræde 17 og 19, som begge er ægte gavlhuse, og som begge undgik ødelæggelse ved brandene i 1728 og 1795. Faktisk kan deres opførelse spores helt tilbage til 1640'erne, om end de nok oprindeligt så noget anderledes ud.

På Nationalmuseet er i øvrigt bevaret en smukt udstyret rokokolejlighed fra Magstræde 6, der var snedkeren Dietrich Schäffers gård. Lejligheden, hvis interiør er fra 1740'erne, kan ses i Nyere Tids Samling.

Blandt yngre generationer er Magstræde i dag mest kendt for ejendommen i nr. 14, som slet og ret kaldes 'Huset'. Huset er en sejlivet udløber af ungdomsoprøret, og der drives i dag restaurant, café, spillested, biograf m.m.

Ole Magnus Mølbak Andersen
Redaktør for Siden Saxo

Magstræde som gaden tog sig ud i 1948. Siden er der gennemført store renoveringer.

København, før og nu – og aldrig bd. 3, s. 406. Kbh. 1988.

Kære Siden Saxo

I 1134 holdt Erik Emune og Erik Lam slag ved Fotevig, hvor de nedkæmpede kong Niels' og Magnus' danske ledingshær. Deres »hemmelige våben« var 300 pansrede tyske ryttere. Spørgsmålet er: hvem udstyrede de to oprørere med 300 pansrede ryttere? Det har jo været en kolossal investering.

I Siden Saxo har historieskrivere diskuteret, hvorfor ærkebiskop Asser umiddelbart forinden skiftede side og valgte at støtte Erik & Erik, i stedet for som indtil da: Niels & Magnus. Der har været spekulationer om kirkepolitiske overvejelser. Men ingen har så vidt mig bekendt forklaret det med de 300 pansrede ryttere! Historien beretter jo, at rytterhæren kom til Fotevig fra Lund. Asser har altså haft en mulighed for at være under stærk og umiddelbar påvirkning af Erik & Erik + rytterhær! Evt. har han indset, at Niels og Magnus ville tabe et slag mellem ledingshær og rytterhær. Har I en idé til gådens løsning?

Bedste hilsner

Viggo Jonassen

cand.scient.pol., lektor emer.

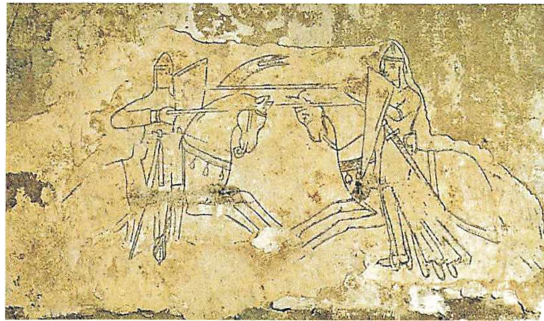
Svar:

Årsagerne til, at Asser skiftede side, var en kombination af kirkepolitiske forhold og militært pres fra Erik Emune. Hvad angår Eriks militære tilstedeværelse

i Lund og omegn, kan der, ud over det mest indlysende, suppleres fra Roskildekrøniken, som lige inden beretningen om slaget skriver, at Lund på denne tid blev befæstet på Eriks befaling. Derudover oplyser Saxo, at kong Niels havde ladet forråd samle i Lund med henblik på at holde julen 1133 der, men at Erik Emune bemægtigede sig både byen og provianten, så Niels i stedet blev nødt til at udskrive proviant på Sjælland for at holde jul på øen. Den kirkepolitiske side er lidt mere kompliceret, men vi kan meget kort ride op, at det drejer sig om det danske ærkesædes eksistens. Ærkesædet i Lund var på dette tidspunkt, på foranledning af den tyske kejser, nedlagt pga. Asser hjemkaldelse til Gud (altså ved hans død), og den danske kirke ville således komme tilbage under Hamborg-Bremen ærkesædets overhøjhed. Magnus havde i 1131, og igen i Påsken 1134, aflagt ed til kejseren og var blevet hans vasal, og således kan Assers sideskift karakteriseres som et udslag af talemåden »*min fjendes fjende er min ven*«.

Hvad angår de tyske ryttere, må vi tage visse forbehold. Vi har en del kilder, der beskriver hændelserne ved Fotevigen, men kun ganske få nævner tilstedeværelsen af rytteri som en del af Eriks hær (heriblandt er dog Saxo), og endvidere har vi med hensyn til rytteriets nationalitet kun én kilde, nemlig Erfurtannalerne fra ca. 1150. Årbogens latinske tekst læses »*militibus Teutonicis*«, hvilket egentlig blot betyder »tyske krigere«. Ordet *miles* skifter dog netop på dette tidspunkt i middelalderen betydning fra blot at betyde »soldat«, over »rytter« til »vasal«. Men givet annalernes geografiske ophav og datering er tolkningen (tungt pansret) »rytter« den mest sandsynlige. Angående Erfurtannalerne skal yderligere bemærkes, at de har en høj grad af troværdighed, samt at de rent tidsmæssigt er meget tæt på begivenhederne ved Fotevigen. Vi kan altså, det ringe antal kilder til trods, med rimelig sikkerhed antage, at der faktisk har været (tysk) rytteri til stede ved Fotevigen.

Hvad angår rytternes nationalitet har man hidtil godtaget Erfurtannalernes udlægning, blandt andet med udgangspunkt i den antagelse, at vi i »det tilbagestående Danmark« endnu ikke beherskede teknikken til at udruste og træne en sådan styrke. Dette er hovedsageligt baseret på Saxos kommentar om, at danerne i starten af det 12. århundrede endnu »ikke kendte noget til rytteriets brug i udenlandske krige«. Dette udlægges traditionelt som, at Saxo ikke alene

Kalkmaleri fra Lyngby kirke ved Århus ca. 1150.

Skalk 2/1975 s. 32.

forstod, at danerne endnu ikke vidste, hvordan man førte heste over vandet, men tillige, at de endnu ikke forstod at anvende rytteri overhovedet. Denne tolkning skal nok ses i lyset af vores 1864-komplekser, for Snorre fortæller ikke desto mindre i Harald Gilles saga, at Erik Emune allerede i 1136 befalede, at man tog fire heste med på hvert skib ved ledning. Derudover skal det nævnes, at i 1150 – kun 16 år efter Fotevigen – anvendte Svend Grate ryttere i kamp mod Hertug Adolf af Holstein ved Ejderen, og igen året efter mod Knud Magnussen ved Viborg. Der foreligger altså mulighed for, at Eriks rytteri kan have bestået af (delvist) danske krigere. Det er dog nok lige lovligt optimistisk, med baggrund i de tidligere slag udkæmpet mellem Erik og kong Niels, at antage, at Erik har kunnet stille en sådan styrke selv; og kunne han det, hvorfor så først bruge den ved Fotevig?

Lad os antage, at rytteriet ved Fotevig rent faktisk var tysk. Spørgsmålet er så, hvilken karakter dette rytteri har haft. Det skal påpeges, at kilderne på dette punkt er meget tavse, og vi henvises derfor til spekulationer. Deciderede lejesvende i et sådant antal er i 1100-tallets Nordeuropa stadig et særsyn. I det byzantinske rige indgår lejesoldater som en

Spørgsmål til spørgeskassen kan sendes som e-mail: omma@ra.sa.dk eller som almindeligt brev til:

Siden Saxo – Spørgeskassen
Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9
1218 København K

Scene fra Winchesterbibelen ca. 1170. Fra D. Edge og J.M. Paddock,

The Winchester Bible, New York 1996.

fast del af hæren, men oppe i Nordeuropa er det et relativt ukendt fænomen. Eventyrlystne krigsfolk kunne stadig gå i tjeneste hos en fremmed herre, men dette er snarere at sammenligne med at indtræde i hans hird (for at bruge et gammelt udtryk), altså et »personligt« forhold, hvor tjeneste under våben modydes af gaver (jord eller udrustning), husly og bespisning samt plyndringsgods efter en sejr; snarere end tjeneste for egentlig sold. Først i løbet af 1200-tallet, hvor Europas monarker bliver mere likvide rent monetært, indstiftes systemer, hvor kongens egne mænd modtager egentlig løn, eller rettere kompensation for den tjeneste, de gør, ud over de typisk 40 dage de skylder ved angrebskrig (forsvar af riget var tidsbegrænset til »når fjenden var jaget af landet« og var ulønnet), og derved dannes grundlag for egentlig krigstjeneste for sold. Det er dog tvivlsomt, uagtet hvilken form for lejesvende der skulle være tale om, at Erik skulle kunne udrede nok jord

eller kontanter til at solde disse beredne svende, især med tanke på, at han på daværende tidspunkt kun beherskede Skåne.

Vi må antage, at årsagen til rytteriets tilstedeværelse er en anden end ren økonomisk kompensation fra Eriks side. Rytteriets tyske nationalitet åbner for visse spekulationer, men stiller også et spørgsmål: Hvis Magnus var den tyske kejsers mand, hvorfor tjener de tyske ryttere så Erik? Svaret skal nok findes i Danmarks rolle som brik i et større tysk magtspil, hvor kejseren i skiftende forhold til sine store og magtfulde vasaller havde brug for fred og allierede på nordgrænsen. Kejser Lothar III havde indledningsvis støttet Erik Emunes oprør, og selv om han i 1131 havde ladet Erik falde og gjort Magnus til sin vasal, kan han – eller andre nordtyske fyrster med hans stiltiende billigelse – udmærket have spillet dobbeltspil ved at yde militær støtte til Erik. Niels og Magnus havde i 1133 benyttet sig af kejserens militære problemer i Italien til at foretage voldelige overgreb på de tyskere, der opholdt sig i Roskilde og muligvis også andre steder i Danmark. Og skønt Magnus i Påsken 1134 på ny underkastede sig og aflagde mandsed til kejseren, kan Lothar meget vel have tænkt, at der kunne være grund til at satse på et regimeskifte. Det kan også tænkes, at nogle af Knud Lavards tyske forbindelser (for det var jo Magnus' mord på denne, der var årsag til hele borgerkrigen) endelig besluttede at støtte op om det hævnende parti. Dette er dog mindre sandsynligt, eftersom kilderne næppe ville være tavse herom. Den eventuelle afregning for den militære bistand kan have været fastsat pr. efterkrav efter Eriks magtovertagelse, det være sig i form af kontanter eller jord, men det kan også tænkes at have været som politiske indrømmelser/alliancer/underkastelse, deling af interesseområder i Østersøen eller fremtidige militære modydelser. Som sagt kan det desværre kun blive til spekulationer.

Man kan læse mere om slaget ved Fotevig i to artikler i Skalk af henholdsvis Niels Lund »Bisperne ved Fodevig«, (Skalk 2/1998) og Axel Bolvig »Hvis blot kong Niels kendte sine egne kræfter«, (Skalk 3/1975).

Steffen Harpsøe

Arkivar ved Rigsarkivet og middelalderhistoriker

I NÆSTE NUMMER:

Tordenskiolds død – en sammensværgelse?

Historikeren Dan H. Andersen udgav i 2004 *Mandsmod og Kongegunst*, den første videnskabelige Tordenskioldbiografi i 80 år. I Siden Saxo beskriver Dan H. Andersen Tordenskiolds sidste dage, og særligt analyserer han Tordenskiolds død i forbindelse med en duel. Denne duel har i tidens løb være omgærdet med megen mystik og en del myter, og deciderede teorier om en sammensværgelse er opstået. Dan H. Andersen kommer i artiklen med det hidtil bedst dokumenterede bud på sagens virkelige forløb. Samtidig fortæller artiklen en del om konspirationsteorier, som de kendes fra fx Dan Browns populære roman *Da Vinci Mysteriet*.

Gavmildheden og repartitionen

I dette nummer af Siden Saxo kan man læse historien om 'landsbytossen' Paulus Wille fra den lillebitte nordgrønlandske by Kangerluk. I næste nummer følger Annette Østergaard Schultz op på dette og beskriver rammerne for den danske administration i Grønland i tiden omkring Første Verdenskrig. Kilderne fører os langt ned i individuelle sager, og det er interessant at se, hvordan fattig- og sygehjælpen blev forsøgt sat i faste rammer. Vi kommer også til at høre mere om den farverige Paulus Wille og hans familie.

Åbningstider på STATENS ARKIVERS LÆSESALE

Rigsarkivet:

Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Fra 2. maj til 31. august, mandag til fredag kl. 9.00 til 16.00.

Landsarkiverne:

Tirsdag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Lørdagslukket fra 2. maj til 31. august.

Erhvervsarkivet:

Mandag til fredag 9.00 til 16.00 (hele året).

For Statens Arkiver som helhed – Rigsarkivet, Landsarkiverne og Erhvervsarkivet – er læsesalene lukket på søn- og helligdage, Påskelørdag, lørdag efter Store Bededag, fredag efter Kristi Himmelfartsdag, 1. maj, Grundlovsdag, i dagene fra 23. december til 2. januar – begge dage inklusive – samt forudgående lørdag, hvis denne er sidste åbningsdag før jul.

Dansk Data Arkiv:

Dansk Data Arkiv har ingen egentlig læsesal. Brug af arkivets materialer foregår bl.a. via bestilling af undersøgelser m.m.

FRA ARKIVETS GEMMER

WERNER BESTS ANHOLDELSERAPPORT

STEN LUNDO, ARKIVAR, RIGSARKIVET

I Rigsarkivets samling findes arkivalier fra retsopgøret efter Anden Verdenskrig. F.eks. »Best-sagen«, dvs. sagen imod den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark 1942-45 Dr. Werner Best. Best var formelt underlagt den tyske rigsudenrigsminister, Joachim von Ribbentrop, men svarede reelt over for Adolf Hitler selv.

Blandt de mange papirer findes Bests anholdelsesrapport. Heraf fremgår det, at Best blev anholdt i København den 21. maj 1945 af den britiske efterretningstjenestes 519th Field Security Section. Den 5. maj havde han, med familie, stillet sig under det danske udenrigsministeriums beskyttelse. Af rapporten ses desuden Bests fulde navn, *Werner Karl Rudolf Best*, at han var født den 10. juli 1903 i Darmstadt, var 175 cm høj og vejede 61 kilo. Han bliver beskrevet som bleg, med grå øjne og grånende hår, ingen synlige ar eller lign. Endvidere indeholder rapporten hans fingeraftryk og et fotografi til forbryderalbumet. Ellers giver papirerne en række oplysninger om hans tjenesteforhold, bl.a. at han i sin stilling havde rang af ministerialdirektor.

For lignende anholdelsesrapporter kan henvises til John K. Lattimers *Hitler and the Nazi Leaders* (1999), der også er at finde på danske folkebiblioteker. Forfatteren var i sin tid læge ved Nürnberg-tribunalet, hvortil også Best blev overført som vidne jf. hans papirer. I bogen findes gengivet sådanne rapporter for de tyske anklagede Hans Frank, Wilhelm Frick, Walther Funk, Hermann Göring, Alfred Jodl, Wilhelm Keitel, Robert Ley, Franz von Papen, Joachim von Ribbentrop, Arthur Seyss-Inquart og Julius Streicher. Disse rapporter, der også er blevet samlere objekter, findes, på nær Görings og Seyss-Inquarts, i deres original i *National Archives* i Washington.

Kilde: Rigsadvokaten, Rigsarkivet

EVACUATION SECTION
OF PRISONER

NAME: BEST WERNER
RANK: 519th Field Security Section of British Intelligence
Copenhagen

WHERE DETAINED: - June 21st, 1945 Copenhagen, - Imbeck until 21 July 1945, - 29 July, 1945, Neumünster, - Oberursel, since 10 August, 1945

DATE OF ARRIVAL: June 21, 1945
DATE OF TRANSFER: June 12, 1945

PRISONER OF WAR PRELIMINARY RECORD
VORLAUFGE ERKLÄRUNG DES KRIEGSGEFANGENEN

1. Thumb, 2. Index Finger, 3. Middle Finger, 4. Ring Finger, 5. Little Finger
Left Hand: 6. Thumb, 7. Index Finger, 8. Middle Finger, 9. Ring Finger, 10. Little Finger

DATE: June 12, 1945
SIGNATURE: Dr. Anwarat J. Best